

An Introduction to the Discussion of Divine Governance in the Quran Based on Verses 65 to 72 of Surah Al-Isra, Relying on Tafsir Al-Mizan

Hamed Ziafar¹ \ Sajjad Falahatkar² \ Seyyed Majid Motahhari Nezhad³

1. Doctorate in theology, Tehran university, Tehran, Iran (responsible author).

hamedziafar@ut.ac.ir

2. Senior researcher at the Kawsar center for thought.

sajjad.falahatkar@gmail.com

3. Professor Assistant, culture and civilization parliament, Imam Sadeq (a) university, Tehran, Iran.

sm.motahhari@isu.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article Date of receive: 2024/02/11 Date of revision: 2024/12/26 Date of acceptance: 2025/03/12	<p>The topic of divine governance during the occultation period, especially in the last few decades, has attracted the attention of many Muslim scholars, especially Shiites, under various titles, including "Wilayat al-Faqih". The direct impact of this discussion on the fate of Islamic societies on the one hand and the deep disagreement among scholars in various aspects of the discussion on the other, have been the reasons for this matter. The present study is the first step towards finding a Quranic perspective on this issue, which focuses on the topic of "Imamat over society" in verses 65 to 72 of Surah Al-Isra. In addition to proving the necessity of forming a divine government during the occultation period, these verses can also be considered as a model for studying its characteristics. The method of entering the discussion is to pay attention to the connection between the verses of this context, especially the connection between verses 70 and 71. Accordingly, the continuity of Allah's agency over humans is realized through individual imamate within the society, and through this way, Allah safely guides the society through the turbulent scenes of the world and raises it to high levels of grace. In the present study, the method of structural analysis of the verses of the Quran has been used. For this purpose, after examining the three parts of the context in question separately, the verses have been examined by analyzing the aspects of connection and relationship between these parts.</p>
Keywords	Surah Al-Isra, divine governance, guardianship of the jurist, semantic continuity of the verses of the Quran, imamate, agency of Allah.
Cite this article:	Dhiafar, Hamed, Sajjad Falahatkar & Seyyed Majid Motahhari Nezhad (2025). An Introduction to the Discussion of Divine Governance in the Quran Based on Verses 65 to 72 of Surah Al-Isra, Relying on Tafsir Al-Mizan. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 16 (1). 75-102. DOI: 10.22034/16.61.67
DOI:	https://doi.org/10.22034/16.61.67
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

The discussion of divine governance during the occultation, from the principle of its permissibility to its characteristics, is a matter of dispute among Muslim scholars. This research aims to analyze and examine one of the possible perspectives in the verses of the Quran as a solid basis for proving this issue. From the Quranic words that can be related to this issue, the word "Imam" is considered as the entry point for the discussion. An examination of 12 uses of the derivatives of "Imam" and "Imams" in the Quran makes it clear that verse 71 of Surah Al-Isra has the most similarity with the topic of divine governance during the occultation. Researches related to this discussion can be divided into two parts: "The necessity of forming divine governance in the Quran" and "Quranic analysis and proving "Wilayat al-Faqih"". By examining these studies, it will be clear that the use of Quranic verses is mainly related to extracting a set of points and topics from single verses, and apart from a few references, there is no sign of a coherent and structural analysis.

Methodology

This research has been made by using the approach of structural interpretation of the Quran and the descriptive-analytical method. In this approach, each of the surahs is considered as a coherent whole with meaningful connections between its words, phrases and verses. Accordingly, by identifying the target verses in the subject of this research (verses 65 to 72 of Surah Al-Isra) and having a preliminary translation of them, first the internal parts of the context and the connection between these parts are examined, and then the understanding of the small parts and topics related to each verse is examined.

Discussion

Before the context of verses 65 to 72, the discussion of the "honor" of Adam (AS) and the request of Iblis for respite to deceive the descendants of Adam (AS) is raised. In response, Allah limits Iblis' attacks in four ways, does not give him "dominion" over the servants, considers the "deputyship" of the Lord sufficient, and explains the actual coming of His "Lordship" with the phrase "Your Lord is..." of verses 65 to 72. This context consists of three interconnected parts; the first part: In verses 66 to 69, referring to the movement of the ship on the sea as one of the divine "signs", the agency of Allah is emphasized as the common theme of the context. Then in the second part: verse 70 indicates four behaviors of Allah with the children of Adam, including honoring, carrying on land and sea, providing pure sustenance, and giving preference to many creatures. Finally, in the third part: a scene of the Resurrection is described about being called each person with his Imam in verses 71 and 72. A coherent look at these parts indicates several aspects of connection. The non-worldliness of the instance of "fadl" is proven based on the connection of the first and second parts and the relationship of the semantic atmosphere of "the movement of people through the Imam from Allah" in the world and the Resurrection based on the connection of the first two parts with the third part. According to the place of "delegation" in Surah Al-Isra' as a core theme and the references surrounding and within this context, this Imamate is in the position of continuing Allah's "delegation" and is mentioned as a "branch of Allah's mercy" in contrast to the Imamate of false Imams in the first 65 verses of the Surah. On the other hand, the set of these verses refers to carrying out in a "group" or "social" manner in a

turbulent and dangerous atmosphere that is related and connected to the conditions of the world. Although meeting the collective needs in this journey is essential, it is fundamentally different from remaining still in the insecure conditions of the occultation period and not paying attention to its movement and destination. This discussion provides a Quranic basis for establishing divine governance during the occultation period.

Conclusion

In discussing the establishment of divine sovereignty during the occultation, one can study the context of verses 65 to 72 of Surah Al-Isra and, by examining it as a coherent and unified body, reach the following conclusions:

1. The discussion of Imamate in this context is mentioned in line with the issue of "Allah's agency."
2. By finding and valuing the "Imam towards grace", humans will be protected from Satan. In this space, Allah's behavior with society is described as "carrying people on a ship" and calm and turbulent scenes are described as "land and sea" respectively.
3. This Imamate was towards future conditions and "honoring the children of Adam" is in line with the "carrying" and the non-stationarity of society.
4. During the occultation of the Imam of the Time (aj), it is necessary that an Imam subordinated to that Imam be (focused on and) mentioned in the Shiite community.
5. The discussion atmosphere is related to the time of the resurrection, when each community will be called with its Imam.

References

- *The Holy Quran.*

A) Books

- Alousi, Sayyed Mahmud (1994). *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qoran al-'Azim wa al-Sab' al-Mathani (The Spirit of the meanings in the Commentary of the Great Quran Seven Repeated Verses)*. Beirut: Dar al-Kutub Al-'Elmiya. (In Arabic)
- Ayyashi, Muhammad bin Masoud (1960). *Ketab al-Tafsir (The Commentary Book)*. Tehran: Maktabah al-'Elmiah al-Eslamiah. (In Arabic)
- Faidh Kashani, Mohammad Mohsen (1994). *Tafsir Al-Safi (Purer Commentary)*. Tehran: Maktabah al-Sadr. (In Arabic)
- Fayyumi, Ahmad bin Muhammad (1997). *Al-Mesbah Al-Munir (The Illuminating Lamp)*. Beirut: Al-Maktabah al-'Asriyah. (In Arabic)
- Ibn Babawayh, Muhammad bin Ali (1955). *Al-Amaali (Dictated Lessons)*. Tehran: Kitabchi. (In Arabic)
- Ibn Fars, Ahmad (1978). *Mo'jam Maqaaeis al-Logha (The Dictionary of Criteria of the Word)*. Beirut: Dar al-Fakr. (In Arabic)
- Kufi, Forat bin Ibrahim (1989). *Tafsir Forat al-Kufi (Forat Kufi Commentary)*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Arabic)
- Majlesi, Mohammad Bagher (1982). *Bihar al-Anwar al-Jamaa ledorar Akbar al-Aemmah al-Athar (The Seas of Lights Gathering of Pearls of News of Pure Imams)*. Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, Nasser and his colleagues (1995). *Tafsire Nemuneh (Exemplary Interpretation)*. Tehran: Islamiah. (In Persian)
- Mustafavi, Hassan (1989). *Al-Tahqiq fi Kalamat al-Qoran al-Karim (The Investigation*

in the words of the Holy Qur'an). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Arabic)

- Qazi Shariat Panahi, Sayyed Abulfazl (1981). *Bayestehaye Hoquqe Asasi (Fundamental rights Obligations)*. Tehran: Mizan. (In Arabic)
- Ragheb Esfahani, Hussain bin Muhammad (1991). *Al-Mufradat fi Gharib al-Qoran (The Vocabulary in the Strange of Qur'an)*. Damascus: Dar al-Qalam. (In Arabic)
- Razi, Fakhruddin Muhammad bin Omar (1999). *Al-Tafsir al-Kabir (The Great Commentary)*. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
- Tabarsi, Fadhl bin Hassan (1987). *Majma' al-Bayan le-'Uloom al-Qur'an (The Collection of the Expression for the Sciences of Quran)*. Beirut: Dar al-Ma'refah. (In Arabic)
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein (1984). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qoran (The Criterion in the Commentary of Qur'an)*. Beirut: Al-A'lami Institute. (In Arabic)
- Tusi, Muhammad bin Hassan (1992). *Al-Tebyan fi Tafsir al-Qur'an (The Explanation in the Commentary of Quran)*. Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)

B) Articles

- Aghajani, Ali (2022). Nazarieh Siasie Qoran Pirmune Mashru'iate Hokumat dar 'Asre Ghaybat "baa Ta'kide bar Tafasire Mo'asere Shi'eh" (The Political Theory of the Quran on the Legitimacy of the Government in the Age of Occultation "with Emphasis on Contemporary Shiite Interpretations"). *Collections of Articles of the International Conference on Rereading the Scientific and Cultural Works of the Islamic Revolution of Iran*. Qom: Al-Mustafai. 3369-3386. (In Persian)
- Ahmadi Aashtiani, Farhad; Khoshmanesh, Abulfazl (2018). Kaarbaste Ruykarde Ta'liqe Padidar-Shenasi dar Fahme Qoran Negareei no be Mafhume "Imamat" bar Asase Aayeh 79 surah Hijr (The Application of the phenomenological commentary approach in understanding the Qur'an; A new look at the concept of "Imamat" based on verse 79 of Surah Hijr). *Aayene Ma'refat. (14)* 4. 139-159. (In Persian)
- Ahmadi Ashtiani, Farhad (2021). Tabeini az Paayehaye Nazarie Tafsire Saakhtaar-Garayaneh Qoran (An explanation of the theoretical foundations of structuralist interpretation of the Quran). *Researches on the Sciences of the Quran and Hadith. 18* (4). 1-31. DOI: 10.22051 / tqh.2021.34505.3081. (In Persian)
- Araki, Mohsen (2009). Esbate Welayate Faqih dar Partoe 'Aql wa Qoran (Proving the Authority of the Jurisprudent in the Light of Reason and the Quran). *Islamic Government. 3* (Serial 53). 5-20. (In Persian)
- Babapour Golafshani, Mohammad Mahdi; Jafarzadeh, Ali (2014). Naqd wa Barresie Adelle 'Adame Mashru'iate Hokumate Dini dar 'Asre Qaibat (Critique and Examination of the Arguments for the Illegitimacy of the Religious Government in the Age of Occultation). *Iranian Political Studies. 2*. 35-56. (In Persian)
- Elahinezhad, Hossein (2023). Raabete Hokmraanie Mota'aalie Mahdawi wa Hokmraanie Matlube Walye Faqih (The relationship between the transcendental governance of the Mahdavi and the desired governance of the Wali-e-Faqih). *Jaame'e Mahdavi (Mahdavi Society). 2* (serial 8). 7-37. DOI: 10.22081 / jm.2024.68239.1086. (In Persian)
- Emami, Mohammad; Shakeri, Hamid (2015). Hokmraani Khub wa Qanune Asasi Inqilab Eslami Iran (Good Governance and the Constitution of the Islamic Republic of Iran). *Comparative Law Research Journal. (2)*1. 25-57. DOI: 10.22080 / lps.2015.1704. (In Persian)
- Ghorbani, Mahdi; Shaban-Niya Ruknabadi, Qasim (2011). Gune Shenaasie Adelle Naqlie Welayate Faqih (Typology of the narrational evidence of the guardianship of the jurist). *Ma'refate Syasi (Political knowledge). 6*. 57-72. (In Persian)

- Lakzai, Sharif (2004). Mabanie Kalamie wa Feqhie Nezame Syasie Shi'eh dar 'Asre Ghaibat (Theological and Jurisprudential Foundations of the Shiite Political System in the Age of Occultation). *Shi'eh Shenaasi (Shiite Studies)*. 2 (7). 27-38.
- Latifi, Mahmoud (2008). Mabanie Welayat wa Ekhtiarate Walye Faqih dar 'Asre Ghaibat (The foundations of guardianship and the powers of the guardianship of the jurist in the era of occultation). *Hokumate Islami (Islamic government)*. 52. 51-88. (In Persian)
- Maarif, Majid; Parvin, Jalil (2012). Mafhume Emamat dar Qoran baa Ta'kid bar Barresie Tatbiqie Maratebe Emamat wa Nesbate aan baa Nobowwat dar Ahamme Tafasire Ashaaere wa Shi'eh Emamieh (The Concept of Imamate in the Quran with Emphasis on Comparative Study of the Levels of Imamate and Its Relation to Prophethood in the Most Important Commentaries of the Ash'arites and Imamiyya Shiites). *Journal of the Quran and Hadith*. 10. 29-58. (In Persian)
- Madani Kashani, Reza (2007). Resaleei dar Ethbate Welayate Faqih (A Treatise on Proving the Authority of the Jurist). *Hokumate Eslami (Islamic Government)*. 43. 188-205. (In Persian)
- Mazaheri, Hossein (2010). Welayate Faqih az Manzare 'Aql wa Qoran (The Authority of the Jurist from the Perspective of Reason and the Quran). *Hokumate Eslami (Islamic Government)*. 55. 5-35. (In Persian)
- Norouzi Qorani, Muhammad Javad (2024). Hakemiate Dini dar Andisheh wa Aathare Tafsirie 'Aallemaane Hawzah 'Elmiah Qom dar Sadeh Akhir (Religious Sovereignty in the Thought and Interpretative Works of the Scholars of the Qom Seminary in the Last Century). *Qoran Shenakht*. (17) 1. 111-132. DOI: 10.22034 / qoranshenakht.2024.5000372. (In Persian)
- Rezaei, Ghazaleh; Imani Moghaddam, Mahdi (2021). Eqtedha'ate Hamneshinie "Hekmat" wa "Ketab" dar Qoran dar Masale Ethbate Welayate Faqih (The requirements for the coexistence of "wisdom" and "the book" in the Quran in the issue of proving the authority of the jurist). *Theological Doctrinal Researches*. 11 (43). 101-120. DOR: 20.1001.1.98991735.1400.11.43.4.1. (In Persian)
- Rezaee, Ghazaleh; Gholam Ali, Ahmad; Moradi, Muhammad (2021). Hamneshinie Hekmat wa Ketab dar Qoran wa Zayeshe Mafhumie no (The coexistence of wisdom and the book in the Quran and the emergence of a new concept). *Journal of Quran and Hadith Research*. 13 (26). 141-165. DOR: 20.1001.1.20080417.1399.13.26.6.1. (In Persian)
- Safi Golpayegani, Lotfollah (1997). Dharurate Hokumat yaa Welaayate Foqahaa dar 'Asre Gheybat (The necessity of government or authority of jurists in the era of occultation). *Islamic government*. 4. 8-18. (In Persian)
- Samadi Miyarkalai, Hamza; Samadi Miyarkalai, Hussein (2022). Hokmranie Hakimane (Wise governance). *Hokmranie Mota'ali (Transcendent governance)*. (12) 3. 33-76. (In Persian)
- Shayeg, Mohammad Reza (2015). Ithbate Welayate Faqih az Tariqe Borhane Kholf wa Mostaqim (Proving the absolute authority of the jurist through indirect (Kholf) and direct proof). *Political Sciences (Baqir al-Uloom)*. 70. 95-114. (In Persian)
- Taheri Akurdi, Mohammad Hussein; Nouri Kuhbanani, Mojtaba (2021). Barresie Tatbiqie Tashkile Hokumate Dini Qabl az Zohure Aakharin Monji az Manzare Emamieh wa Yahudiate Ortodox (A comparative study of the formation of the religious government before the advent of the last savior from the perspective of Imamiyyah and Orthodox Judaism). *Ma'refat (Knowledge)*. 291. 33-44. (In Persian)
- Yousufzadeh, Hossein Ali (2013). Hokumate Eslami dar 'Asre Ghaibat az Negaah

- ‘Olamaaye Safavi (Islamic government in the era of occultation from the perspective of Safavid scholars). *Hokumate Eslami (Islamic government)*. **120**. 70-93. (In Persian)
- Yousofi Moghaddam, Muhammad Sadiq (2023). Zarurate Tashkile Hokumate Eslami dar ‘Asre Ghaibat bar Asaase Aayate Qoran baa Ta’kid bar Didgaahhaye Maqame Mo’azzame Rhbari (The necessity of forming an Islamic government in the era of occultation based on the verses of the Quran with emphasis on the views of the Supreme Leader). *Hokumate Eslami (Islamic Government)*. **26** (4). 127-146. (In Persian)
  - Zamani Mahjoub, Habib (2020). Naqshe Hakemiate Dini dar Tamaddon-Saazi bar Asaase adishe Imam Khomeini (The role of religious rule in building civilization based on the thought of Imam Khomeini). *Islamic Politics Research*. (18) 8.142-170. DOR: 20.1001.1.23455705.1399.8.18.6.0. (In Persian)

مقدمة في موضوع الحُكم الإلهي في القرآن الكريم علي ضوء الآيات من ٦٥ إلي ٧٢ من سورة الإسراء، مع التركيز علي تفسير الميزان

حامد ضياء فر^١ / سجاد فلاحتكار^٢ / سيد مجيد مطهرى نژاد^٣

١. خريج دكتوراه في قسم الإلهيات، جامعة طهران، طهران، إيران (الكاتب المسؤول).

hamedziafar@ut.ac.ir

٢. باحث في مركز كوثر الفكري، طهران، إيران.

sajjad.falahatkar@gmail.com

٣. أستاذ مساعد في قسم الثقافة والحضارة، جامعة الإمام الصادق عليه السلام، طهران، إيران.

sm.motahari@isu.ac.ir

ملخص البحث	معلومات المادة
يُعدّ موضوع الحُكم الإلهي في عصر الغيبة، ولا سيما في العقود الأخيرة، من المواضيع التي حظيت باهتمام واسع لدى الكثير من المفكرين المسلمين، وخصوصاً الشيعة، تحت عناوين متعددة منها «ولاية الفقيه». ويرجع هذا الاهتمام إلى التأثير المباشر لهذا الموضوع على مصير المجتمعات الإسلامية من جهة، والاختلاف العميق بين العلماء في أبعاده المختلفة من جهة أخرى. يُشكّل هذا البحث الخطوة الأولى نحو تبني نظرة قرآنية إلى هذا الموضوع، حيث يركّز على موضوع «الإمامة على المجتمع» في الآيات ٦٥ إلى ٧٢ من سورة الإسراء. فهذه الآيات، بالإضافة إلى إثبات ضرورة إقامة الحكم الإلهي في عصر الغيبة، مكن اعتبارها نموذجاً لدراسة خصائص هذا الحكم. وتقوم طريقة الدخول إلى هذا الموضوع على الاهتمام بالترابط بين آيات هذا السياق، لا سيما العلاقة بين الآيتين ٧٠ و٧١. وعلى هذا الأساس، يتحقق استمرار ولاية الله على الإنسان من خلال الإمامة الفردية داخل المجتمع، وبواسطتها يحمي الله المجتمع من خضم تقلبات الدنيا و يقوده الى مراتب عالية من الفضل. وقد استخدم البحث منهج التحليلي النبوي للآيات القرآنية، حيث بعد دراسة كل من الأجزاء الثلاثة للسياق بشكل منفصل، تمت مراجعة الآيات من خلال تحليل أوجه الترابط والاتصال بينها.	نوع المقال: بحث تاريخ الإستلام: ١٤٤٥/٠٨/٠١ تاريخ المراجعته: ١٤٤٦/٠٧/٠٤ تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٩/١١
سورة الإسراء، الحُكم الإلهي، ولاية الفقيه، الترابط الدلالي للآيات القرآنية، الإمامة، ولاية الله.	الألفاظ المفتاحية
ضياء فر، حامد، سجاد فلاحتكار و سيد مجيد مطهرى نژاد (١٤٤٦). مقدمة في موضوع الحُكم الإلهي في القرآن الكريم علي ضوء الآيات من ٦٥ إلى ٧٢ من سورة الإسراء، مع التركيز علي تفسير الميزان. مجلة دراسات تفسيرية. ١٦ (١). ١٠٢ - ٧٥. DOI: 10.22034/16.61.67	الاقتباس:
https://doi.org/10.22034/16.61.67	رمز DOI:
جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.	الناشر:

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۶، بهار ۱۴۰۴، شماره ۶۱

درآمدی بر بحث حکمرانی الهی در قرآن بر اساس آیات ۶۵ تا ۷۲ سوره اسراء با تکیه بر تفسیر المیزان

حامد ضیاءفر^۱ / سجاد فلاح‌تکار^۲ / سید مجید مطهری‌نژاد^۳

۱. دانش آموخته دکتری الهیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

hamedziafar@ut.ac.ir

۲. پژوهشگر ارشد، مرکز اندیشه‌ای کوثر، تهران، ایران.

sajjad.falahatkar@gmail.com

۳. استادیار، گروه فرهنگ و تمدن، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران، ایران.

sm.motahari@isu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی (۷۵ - ۱۰۲)</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۱۶</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۲</p> <p>واژگان کلیدی</p>	<p>موضوع حکمرانی الهی در دوران غیبت، تحت عناوین مختلف از جمله «ولایت فقیه»، خصوصاً در چند دهه اخیر مورد توجه بسیاری از اندیشمندان مسلمان، به‌ویژه شیعیان قرار گرفته است. اثرگذاری مستقیم این بحث بر سرنوشت جوامع اسلامی از یک سو و اختلاف عمیق دانشمندان در ابعاد گوناگون آن از سوی دیگر، سبب این امر بوده است. پژوهش حاضر، گام نخست در راستای یافتن نگاهی قرآنی به این موضوع است که بر موضوع «امامت بر جامعه» در آیات ۶۵ تا ۷۲ اسراء تمرکز دارد. این آیات علاوه بر اثبات ضرورت تشکیل حکومت الهی در دوران غیبت، می‌تواند به‌عنوان الگویی برای مطالعه ویژگی‌های آن نیز مورد توجه قرار گیرد. شگرد ورود به بحث، اعتنا به ارتباط بین آیات این سیاق، به‌خصوص ارتباط میان آیات ۷۰ و ۷۱ است. بر این اساس، استمرار وکالت خداوند بر انسان‌ها، از طریق امامت فردی درون جامعه تحقق می‌یابد و از این طریق، خداوند جامعه را از میان صحنه‌های متلاطم دنیا به سلامت عبور می‌دهد و به درجات عالی فضل می‌رساند. در پژوهش حاضر از روش تحلیل ساختاری آیات قرآن استفاده شده است. بدین منظور پس از بررسی جداگانه سه بخش از سیاق مورد اشاره، به بررسی آیات با تحلیل وجوه اتصال و ارتباط میان این بخش‌ها پرداخته شده است.</p> <p>سوره اسراء، حکمرانی الهی، ولایت فقیه، پیوستگی معنایی آیات قرآن، امامت، وکالت خدا.</p>
<p>استناد:</p> <p>کد DOI:</p> <p>ناشر:</p>	<p>ضیاءفر، حامد، سجاد فلاح‌تکار و سید مجید مطهری‌نژاد (۱۴۰۴). درآمدی بر بحث حکمرانی الهی در قرآن بر اساس آیات ۶۵ تا ۷۲ سوره اسراء با تکیه بر تفسیر المیزان. <i>مطالعات تفسیری</i>. ۱۶ (۱). ۷۵ - ۱۰۲.</p> <p>DOI: 10.22034/16.61.67</p> <p>https://doi.org/10.22034/16.61.67</p> <p>دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.</p>

طرح مسئله

بحث حکمرانی الهی در دوران غیبت، از اصل جواز آن گرفته تا ویژگی‌هایش، همگی مورد اختلاف اندیشمندان مسلمان است.^۱ یافتن پایه‌ای قرآنی برای این بحث، می‌تواند پاسخ‌گوی بسیاری از ابهام‌ها، از جمله پرسش‌های زیر باشد:

۱. آیا در دوران غیبت، تشکیل حکومت الهی جایز یا حتی لازم است؟
  ۲. آیا نیاز به حاکم الهی در این دوران صرفاً برای اجرای احکام حکومتی و اجتماعی اسلام است؟
  ۳. مقصد حکومت الهی در این دوران چیست و بر این اساس حاکم الهی چه ویژگی‌هایی باید داشته باشد؟
- گرچه این بحث با عناوین مختلف، از جمله عنوان «ولایت فقیه»، پیشینه بسیار مفصلی دارد، استفاده از قرآن در تحقیقات پیشین، به صورت تمرکز روی تک‌آیه‌ها بوده است. وجه تمایز پژوهش حاضر، نگاه ساختاری به آیات قرآن و تکیه بر ارتباط معنایی آیات متوالی است. انتخاب عنوان «حکمرانی الهی» برای این بحث نیز به موجب بررسی مقایسه‌ای مجموعه‌ای از نظرات در مورد مفاهیم «حکمرانی»، «حاکمیت» و «حکومت» و تطبیق آن با هدف این پژوهش است که به اختصار مورد اشاره قرار می‌گیرد.
- «حاکمیت» به عنوان مفهومی انتزاعی و بنیادین در ادبیات حاکمیتی و سیاسی، بیانگر اقتدار عالی و تجلی قدرت سیاسی است. این مفهوم به اقتداری اشاره دارد که یک نظام سیاسی برای وضع قوانین و اجرای آنها در جامعه در اختیار دارد و به معنای قدرت برتر فرماندهی است که دیگر اراده‌ها و تصمیم‌ها در سایه آن قرار می‌گیرند. از این منظر، حاکمیت علاوه بر اقتدار داخلی، استقلال از سلطه بیگانگان را نیز شامل می‌شود و به نظام سیاسی مشروعیت می‌بخشد.^۲ «حکومت» از منظر بسیاری از محققان، مظهر و تجلی حاکمیت در عالم خارج است؛^۳ به عبارت دیگر، حکومت ابزار اجرایی و نهادی است که حاکمیت را به منصفه ظهور می‌رساند. ارکان و نهادهای حکومتی، تصمیم‌ها و تدابیر خود را بر پایه مشروعیت ناشی از حاکمیت بنا می‌کنند. بنابراین، حکومت وسیله‌ای برای اجرای اقتدار و مشروعیت حاکمیت است.^۴

۱. یوسف‌زاده، «حکومت اسلامی در عصر غیبت از نگاه علمای صفوی»، *حکومت اسلامی*، ۷۰، ص ۹۳؛ باباپور گل‌افشانی و جعفرزاده، «نقد و بررسی ادله عدم مشروعیت حکومت دینی در عصر غیبت»، *سیاست‌پژوهی ایرانی*، ۲، ص ۵۵ - ۵۴؛ آقاجانی، «نظریه سیاسی قرآن پیرامون مشروعیت حکومت در عصر غیبت (با تأکید بر تفاسیر معاصر شیعه)»، *مجموعه مقالات همایش ملی نقش حکمت اسلامی در انقلاب اسلامی*، ص ۳۳۸۳.

۲. زمانی محبوب، «نقش حاکمیت دینی در تمدن‌سازی بر اساس اندیشه امام خمینی»، *پژوهش‌های سیاست اسلامی*، (۱۸)، ۸، ص ۱۴۸.

۳. ن. ک. به قاضی شریعت پناهی، *بایسته‌های حقوق اساسی*، ص ۷۲.

۴. نوروزی فرانی، «حاکمیت دینی در اندیشه و آثار تفسیری عالمان حوزه علمیه قم در سده اخیر»، *قرآن‌شناخت*، (۱۷)، ۱، ص ۱۱۳.

«حکمرانی» مفهومی پیچیده‌تر و چندبعدی است که ارائه تعریف دقیق و جامع برای آن دشوار است.^۱ این مفهوم جنبه شهودی دارد و اغلب بدون تعریف دقیق به کار می‌رود.^۲ برخلاف حکومت که بیشتر بر ساختارها و نهادها تمرکز دارد، حکمرانی بیشتر به فرآیندها، روابط و تعاملات میان بازیگران مختلف توجه می‌کند. حکمرانی شامل مدیریت و هدایت جامعه به‌سوی اهداف مشخص است و می‌تواند اشکال مختلفی از جمله حکمرانی الهی / بشری، توحیدی / الحادی، دینی / سکولار و اسلامی / غیر اسلامی را شامل شود. طبیعتاً این انواع مختلف حکمرانی بر اساس ارزش‌ها، اصول و چارچوب‌های نظری مشخصی که می‌تواند از پرتو وحی و آموزه‌های دینی به دست آید، شکل می‌گیرد.^۳

با توجه به این تعاریف، آنچه در این مقاله مدنظر بوده است، مفهومی است که در آن، حرکت دادن و راهبری جامعه در یک دوره زمانی به سوی اهداف مشخص الهی مطرح باشد؛ از این‌رو در میان تعبیر بالا، عبارت «حکمرانی الهی» برگزیده شده است. از میان واژگان قرآن که می‌توانند به موضوع حکمرانی بر جامعه مرتبط باشند، واژه «امام» در این نوشتار به‌عنوان مدخل تحقیق در نظر گرفته شد. بدیهی است انتخاب این واژه به‌عنوان مدخل این تحقیق، به‌معنای نفی ارتباط دیگر واژگان قرآنی با موضوع مورد بحث نیست. از میان ۱۲ مرتبه‌ای که مشتقات «امام» و «ائم» در قرآن آمده‌اند، آیه ۷۱ سوره اسراء بیشترین سنجیت را با بحث حکمرانی بر جامعه در دوران غیبت دارد.

در میان این ۱۲ آیه، آیات ۴۱ سوره قصص و ۱۲ سوره توبه به ترتیب به امامان به سوی آتش و ائمه کفر پرداخته‌اند و لذا محل بحث نیستند. در آیه ۷۹ سوره حجر، «جاده» به‌عنوان مصداق امام مد نظر است.^۴ آیه ۵ سوره قصص به امام شدن بنی‌اسرائیل پس از هلاکت قوم فرعون می‌پردازد که بنا بر روایات، به امام قرار داده شدن شیعیان امام مهدی علیه السلام «در دوران ظهور» نیز دلالت دارد.^۵ آیه ۷۴ سوره فرقان شامل دعای «عباد الرحمن» برای امامت بر متقین است. این آیه نیز از آنجا که به امامت بر متقین اختصاص یافته، نمی‌تواند مبنای حکومت بر کل جامعه در دوران غیبت باشد؛ چرا که اعضای جامعه اسلامی را فقط متقین تشکیل نداده‌اند. آیات ۷۳ سوره انبیاء و ۲۴ سوره سجده به «هدایت به امر» توسط امامانی از بنی‌اسرائیل اشاره دارد و در آیه ۱۲۴ سوره بقره نیز به امامت ابراهیم علیه السلام پرداخته شده است. امام در دو آیه ۱۷ سوره هود و ۱۲ سوره احقاف، در عبارتی مشابه، به‌عنوان یکی از ویژگی‌های کتاب موسی علیه السلام ذکر

۱. صمدی مبارک‌لایی و صمدی مبارک‌لایی، «حکمرانی حکیمانه»، *حکمرانی متعالی*، (۱۲) ۳، ص ۴۱.
 ۲. امامی و شاکری، «حکمرانی خوب و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، *پژوهشنامه حقوق تطبیقی*، (۲) ۱، ص ۲۸.
 ۳. الهی‌نژاد، «رابطه حکمرانی متعالی مهدوی و حکمرانی مطلوب ولی فقیه»، *جامعه مهدوی*، ۲ (پیاپی ۸)، ص ۱۱.
 ۴. فخر رازی، *التفسیر الکبیر*، ج ۱۹، ص ۱۵۷؛ طباطبایی، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۱۲، ص ۱۸۵.
 ۵. کوفی، *تفسیر فرائد الکوفی*، ج ۱، ص ۳۱۴؛ مجلسی، *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، ج ۲۴، ص ۱۷۱.

شده است. در نهایت امام در آیه ۱۲ سوره یس، در عبارت «وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُبِينٍ»^۱ به مفهومی فراتر از امامت بر جامعه دلالت دارد^۲ و لذا از محل بحث خارج است.

در جدول ۱، این ۱۲ آیه به همراه موضوع امامت در آنها، آورده شده‌اند. به این ترتیب، از میان این آیات، تنها آیه‌ای که می‌تواند در بحث حاضر مورد مطالعه قرار گیرد، آیه ۷۱ سوره اسراء است. این آیه سرنوشت انسان‌ها در مقطعی از قیامت را به امامی که در دنیا برگزیده‌اند، پیوند می‌زند. با توجه به ارتباط منطقی میان آیات قرآن، آیات قبل و بعد از این آیه نمی‌توانند با بحث امامت در دنیا بیگانه باشند.

جدول ۱: آیات شامل مشتقات واژه «امام» در قرآن و موضوع امامت در آنها

ردیف	نشانی آیه	متن آیه	موضوع امامت در آیه
۱	قصص / ۴۱	وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ لَا يُنصَرُونَ.	امامان به سوی آتش
۲	توبه / ۱۲	وَإِنْ نَكَثُوا أَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعْنُوا فِي دِينِكُمْ فَقَاتِلُوا أُمَّةً الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ.	ائمه کفر
۳	حجر / ۷۹	فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ وَإِنَّهُمْ لَا يَمَامٌ مُبِينٌ.	«راه واضح»، به‌عنوان مصداق امام
۴	قصص / ۵	وَتُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضِعُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ.	امام شدن بنی‌اسرائیل پس از هلاکت قوم فرعون
۵	فرقان / ۷۴	وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا ذُرِّيَّتًا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا.	امامت بر متقین
۶	انبیاء / ۷۳	وَجَعَلْنَاهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَإِقَامَ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءَ الزَّكَاةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ.	هدایت به امر توسط امامانی از بنی‌اسرائیل
۷	سجده / ۲۴	وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أُمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يُوقِنُونَ.	هدایت به امر توسط امامانی از بنی‌اسرائیل
۸	بقره / ۱۲۴	وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ.	امامت ابراهیم <small>عليه السلام</small>
۹	هود / ۱۷	أَفَمَنْ كَانَ عَلَىٰ بَيْتَةٍ مِنْ رَبِّهِ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَىٰ	یکی از ویژگی‌های کتاب موسی <small>عليه السلام</small>

۱. یس / ۱۲.

۲. ابن بابویه، *أمالی شیخ صدوق*، ج ۱، ص ۱۷۰؛ طباطبایی، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۱۷، ص ۶۶.

ردیف	نشانی آیه	متن آیه	موضوع امامت در آیه
		إِمَامًا وَرَحْمَةً أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ مِنَ الْأَحْزَابِ فَالنَّارُ مَوْعِدُهُ فَلَا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ.	
۱۰	احقاف / ۱۲	وَمِنْ قَبْلِهِ كِتَابُ مُوسَى إِمَامًا وَرَحْمَةً وَهَذَا كِتَابٌ مُصَدِّقٌ لِسَانًا عَرَبِيًّا لِيُنْذِرَ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَيُشْرَى لِلْمُحْسِنِينَ.	یکی از ویژگی‌های کتاب موسی ﷺ
۱۱	یس / ۱۲	إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَى وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُبِينٍ.	مفهومی فراتر از امامت بر جامعه
۱۲	اسراء / ۷۱	يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ فَمَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَأُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا.	امامت بر جامعه

این تحقیق با استفاده از رویکرد تفسیر ساختاری قرآن که مورد توجه برخی از قرآن‌پژوهان معاصر قرار گرفته، انجام شده است. این رویکرد که به معنای در نظر گرفتن سوره‌های قرآن به مثابه اجزائی از یک پیکره است، مبانی نظری مستحکم و قابل دفاعی دارد. هر یک از سوره‌ها در این چارچوب، به عنوان یک کلّ منسجم در نظر گرفته می‌شود که دربردارنده ارتباطات معناداری میان واژگان، عبارت‌ها و آیات خود است.^۱ بر این اساس، لازم است تا در ضمن استفاده نظام‌مند از انواع ابزارهای تحلیلی، با ارزیابی مستمر دستاوردهای پژوهشی این روش به ارتقاء خروجی‌ها در مسیر نزدیک شدن به حقیقت مبادرت ورزید. سیر بحث در این تحقیق، حرکت از کلیّت به سمت اجزاء است. به این معنا که به جای پرداختن به واژگان و اجزاء خُرد آیات، با در دست داشتن ترجمه‌ای اولیه از آیات، تلاش در جهت فهم بخش‌های کلی سیاق و نیز رابطه میان این بخش‌ها صورت می‌پذیرد. به این ترتیب و پس از کشف روابط کلان در سیاق، فهم اجزاء خُرد و واژه‌های هر آیه سهل‌تر خواهد بود.

الف) پیشینه تحقیق

این پژوهش با تمرکز بر بحث «حکمرانی الهی در دوران غیبت» به بررسی «مفهوم امامت در قرآن» پرداخته است. اگر چه پژوهش‌هایی مانند «مفهوم امامت در قرآن با تأکید بر بررسی تطبیقی مراتب امامت و نسبت آن با نبوت در اهم تفاسیر اشاعره و شیعه امامیه»^۲ و «کاربست رویکرد تعلیق

۱. احمدی آشتیانی، «تبیینی از پایه‌های نظری تفسیر ساختارگرایانه قرآن»، *تحقیقات علوم قرآن و حدیث*، (۴) ۱۸، ص ۳.

۲. معارف و پروین، «مفهوم امامت در قرآن با تأکید بر بررسی تطبیقی مراتب امامت و نسبت آن با نبوت در اهم تفاسیر اشاعره و شیعه امامیه»، *پژوهشنامه قرآن و حدیث*، ش ۱۰، ص ۳۳.

پدیدارشناختی در فهم قرآن؛ نگره‌ای نو به مفهوم «امامت» بر اساس آیه ۷۹ سوره حجر^۱ به بازبینی مفهوم «امام» در قرآن پرداخته‌اند و در این راستا، آیات شامل «امام» یا «ائمّه» را بررسی نموده‌اند، اما هیچ پژوهشی این مفهوم را از منظر «حکمرانی الهی در دوران غیبت» مورد مطالعه قرار نداده است. لازم به ذکر است، در این بخش از بررسی پژوهش‌هایی که به تحلیل قرآنی مفاهیمی مانند حکمرانی، حکومت، حاکمیت، خلافت و دولت یا بررسی توصیفات مربوط به حاکمان یا حکومت‌های مثبت و منفی در آیات قرآن پرداخته‌اند، صرف نظر می‌شود. از سوی دیگر، در این بحث استنادات روایی گوناگونی مانند مقبوله عمر بن حنظله از امام صادق علیه السلام، توقیع وارده از سوی امام زمان علیه السلام به اسحاق بن یعقوب، روایت ابوحمزه ثمالی در جواز جهاد، روایات سلبی در قبال سلاطین و ظالمان، روایات ضرورت شناخت مآذون از سمت خداوند و روایات ایجابی مربوط به علماء، قضات و راویان حدیث^۲ قابل ذکر است که خارج از حیطه این پژوهش قرار دارند.

در ادامه، مروری بر برخی پژوهش‌های مرتبط با این حوزه در دو قسمت مرتبط «ضرورت شکل‌گیری حکمرانی الهی» و «تحلیل و اثبات قرآنی ولایت فقیه» انجام می‌شود.

۱. ضرورت شکل‌گیری حکمرانی الهی در دوران غیبت امام زمان علیه السلام

لک‌زایی (۱۳۸۳) در بررسی ادله کلامی و فقهی مربوط به «نظام سیاسی شیعه در عصر غیبت» با اشاره به آیاتی از قرآن، مناصب رسول الله صلی الله علیه و آله را بر می‌شمرد و فارغ از بحث در مورد گستره اختیارات، انتقال این مسئولیت‌ها به فقیهان جامع شرایط در دوران غیبت را نتیجه‌گیری می‌نماید. آقاجانی (۱۴۰۱) با تمرکز بر تحلیل نظریه سیاسی قرآن در تفاسیر معاصر شیعه، به چهار منظر قرآنی برای اثبات مشروعیت حکومت در عصر غیبت اشاره می‌نماید:^۳ آیات مربوط به مشورت، آیات مربوط به خلافت انسان، آیات مربوط به وفای به عهد و امانت و آیات مربوط به اقتضائات انجام تکالیف عمومی در قالب تشکیلات حکومتی.

ضرورت قرآنی تشکیل حکومت اسلامی در عصر غیبت با بررسی دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب توسط یوسفی مقدم (۱۴۰۲) مورد مطالعه قرار گرفته است. نویسنده در این بحث به چهار مجموعه از

۱. احمدی آشتیانی و خوش‌منش، «کاربست رویکرد تعلیق پدیدارشناختی در فهم قرآن؛ نگره‌ای نو به مفهوم «امامت» بر اساس آیه ۷۹ سوره حجر»، *آینه معرفت*، ش ۵۶، ص ۱۳۹.

۲. ر. ک. به: قربانی و شبان‌نیا، «گونه‌شناسی ادله نقلی ولایت فقیه»، *معرفت سیاسی*، ش ۶، ص ۷۱؛ لطیفی، «مبانی ولایت و اختیارات ولی فقیه در عصر غیبت»، *حکومت اسلامی*، ش ۵۲، ص ۶۲ - ۶۱؛ مدنی کاشانی (مترجم: مدنی)، «رساله‌ای در اثبات ولایت فقیه»، *حکومت اسلامی*، ش ۴۳، ص ۱۸۸.

۳. به ترتیب شامل آیات: شوری / ۳۸؛ آل عمران / ۱۵۹؛ بقره / ۳۰؛ مائده / ۱؛ نساء / ۵۸؛ بقره / ۱۹۰؛ آل عمران / ۱۰۴؛ مائده / ۳۸؛ بقره / ۱۷۸؛ انفال / ۶۰؛ بقره / ۱۰؛ نور / ۲.

آیات اشاره می‌نماید:^۱ ۱. ضرورت امتداد نیابتی امامت و رهبری ابراهیم علیه السلام بر مردم در تمامی دوران‌ها به‌عنوان لطف الهی؛^۲ ۲. ممکن شدن تحقق دین فطری برای تمامی انسان‌ها با حاکمیت الهی؛^۳ ۳. ضرورت اقامه عدالت الهی در تمام زمان‌ها و^۴ ۴. ضرورت جامعه‌سازی پیش از ظهور امام زمان علیه السلام و حرکت در مسیر آمادگی برای آن.

برخی پژوهش‌ها نیز بحث حکومت دینی یا الهی را در فضای بین دینی مورد مطالعه قرار داده‌اند. برای نمونه، طاهری آکردی و نوری کوهبنانی (۱۴۰۰) در تحلیل دلایل مؤید یا مانع حکومت دینی قبل از ظهور منجی در اسلام و یهودیت به آیاتی در تأیید و رد^۵ اشاره نموده‌اند.^۳

۲. تحلیل و اثبات قرآنی «ولایت فقیه» در دوران غیبت امام زمان علیه السلام

صافی (۱۳۷۶) در بررسی دلایل نقلی ضرورت حکومت یا ولایت فقهی در عصر غیبت، به صورت مختصر به ماجرای قرآنی جانشینی هارون علیه السلام برای موسی علیه السلام در زمان عدم حضور ایشان در میان قوم اشاره نموده است. اراکی (۱۳۸۸) در این بحث به پنج دلیل قرآنی برای اثبات «ولایت عامه سیاسی فقیه عادل» می‌پردازد: موجه دانستن حکم بر اساس تورات برای انبیاء و دو گروه دیگر، استحقاق فرد عامل به عدالت برای رهبری، شایسته بودن فرد هدایت‌گر به حق برای رهبری، برتری فرد عالم بر غیر عالم و محقق بودن فرد عالم و عادل برای ولایت بر مردم.^۴

مظاهری (۱۳۸۹) به شش دلیل عقلی و مجموعه‌ای از آیات قرآن استناد کرده و در ضمن اشاره به عدم استفاده محققان از آیات قرآن، این امر را بسیار ارزشمند قلمداد می‌کند. استنادات قرآنی این پژوهش شامل موضوعاتی همچون اطاعت از «اولی الامر»، حرمت مراجعه به طاغوت، مراجعه به «اولی الامر»، آیات مربوط به حکومت طاغوت، قبح تبعیت از افراد فاقد شأن هدایت، آیات مربوط به مسئولیت یوسف علیه السلام، لزوم امتداد تبیین احکام، قضاوت و زمامداری و چند مورد دیگر است.^۵ در پایان، مجموعه‌ای از آیات مربوط به اجرای حدود، تقویت قوا، اخذ خمس و زکات، انفال، تأمین امنیت، ترویج دین و غیره نیز مورد اشاره قرار گرفته‌اند.

شایق (۱۳۹۴) نیز با استفاده از روش برهان خلف و مستقیم به موضوعاتی مانند نفی پذیرش طاغوت،

۱. به ترتیب شامل آیات: بقره / ۱۲۴؛ روم / ۳۰؛ نساء / ۶۵؛ حدید / ۲۵؛ مائده / ۸؛ آل عمران / ۲۰۰؛ توبه / ۳۳.

۲. آیه مورد اشاره برای رد از آیات مهم قرآن در بحث مهدویت علیه السلام بوده و دلالت آن بر رد حکومت دینی قبل از ظهور منجی، قابل تأیید نیست.

۳. به ترتیب شامل آیات: نساء / ۶۰؛ آل عمران / ۱۴۴؛ نحل / ۱.

۴. به ترتیب شامل آیات: مائده / ۴۴؛ نحل / ۷۵ و ۷۶؛ یونس / ۳۵؛ زمر / ۹؛ رعد / ۱۶.

۵. به ترتیب شامل آیات: نساء / ۵۹؛ نساء / ۶۰؛ نساء / ۸۳؛ بقره / ۲۴۸ - ۲۴۶؛ یونس / ۳۵؛ یوسف / ۵۶ - ۵۴؛ حدید / ۲۵.

ردّ امکان تشکیل حکومتی میان حق و طاغوت، ضرورت اجرای حدود الهی، لازم بودن حاکمیت برای قضاوت و تحاکم و حق تصرف در امور توسط ولی اشاره می‌نماید.^۱

اسعدی (۱۳۹۹) شواهد قرآنی مربوط به بحث ولایت فقیه را در چهار دسته تقسیم می‌نماید: ۱. آیات مربوط به نظریه توحیدی ولایت و امامت و ضرورت استمرار آن در عصر غیبت؛ ۲. آیات بیان‌گر لزوم تصدّی و اجرای ابعاد اجتماعی و قضایی اسلام؛ ۳. آیات ولایت، امامت و قضاوت پیامبران و اوصیاء ایشان و ضرورت امتداد برخی از این شئون؛ ۴. آیات اطاعت و مرجعیت اجتماعی «اولوالأمر». وی در بررسی مورد چهارم، پس از بررسی آراء مفسران اهل سنت و شیعه، به نظر برخی محققان شیعه در امکان توسعه مصداق «اولوالأمر» به ولایت فقیهان عادل اشاره می‌نماید.

امکان اثبات ولایت فقیه با تحلیل آیات دارای همنشینی «حکمت» و «کتاب» توسط رضایی و ایمانی‌مقدّم (۱۴۰۰)، پس از پژوهش پیشین در مورد دلالت این «حکمت» بر «ولایت امیرالمؤمنین (علیه السلام)»^۲ مورد بررسی قرار گرفته است. نویسندگان پس از اشاره به دلایل خود برای هم‌ارزی کتاب با «قرآن» و حکمت با «ولایت»، این حکمت را در راستای ولایت الهی و در ضدّیت با ولایت طاغوت تعریف می‌کنند و فهم آن را با عقل و خرد ممکن می‌دانند. امکان تسرّی ولایت مورد اشاره به «ولایت فقیه» نیز با اشاره به آیه ۸۳ سوره نساء صورت می‌پذیرد که در آن، بحث سؤال از افراد «اولی الأمر و دارای توان استنباط» در کنار مراجعه به رسول الله (صلی الله علیه و آله) قرار دارد.

همان‌طور که مشاهده می‌شود، استفاده از قرآن کریم در تحقیقات پیشین، عمدتاً معطوف به استخراج مجموعه‌ای از نکات و مقولات از تک‌آیه‌ها بوده و جز اشاراتی معدود و محدود، نشانی از تحلیل منسجم و ساختاری قرآن قابل مشاهده نیست. یکی از وجوه مهم تمایز پژوهش حاضر، تکیه بر انسجام و ارتباط معنایی مجموعه‌ای از آیات قرآن، و نه صرف استخراج نکات از آیات مستقل است. بر این اساس، چارچوبی جدید و متقن برای اثبات ضرورت حکمرانی الهی در دوران غیبت امام زمان (علیه السلام) ارائه می‌شود که می‌تواند به ارتقاء مبانی این بحث بیانجامد و در پژوهش‌های بعدی نیز دنبال شود.

ب) «محدوده آیات» و «عنوان» سیاق مورد بحث

گرچه سیاقی که در این پژوهش مورد واکاوی قرار گرفته، از آیه ۶۵ سوره اسراء آغاز می‌شود، به جهت اتصال این سیاق به سیاق پیشین آن، توجه به چهار آیه قبل‌تر نیز ضرورت دارد:

۱. به ترتیب شامل آیات: بقره / ۲۵۷؛ مائده / ۴۴، ۴۵ و ۴۷؛ نساء / ۶۰ و ۶۱؛ نحل / ۳۶؛ یونس / ۳۲؛ مائده / ۴۸ و آیات مربوط به موضوعاتی مانند: زکات، ارث و اموال یتیمان؛ ص / ۲۶؛ احزاب / ۶.

۲. رضایی و مرادی، «همنشینی حکمت و کتاب در قرآن و زایش مفهومی نو». پژوهشنامه قرآن و حدیث، ش ۲۶، ص ۱۴۱.

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ قَالَ أَأَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًا * قَالَ أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ لَنْ أُوخِّرَنِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لِأَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُ إِلَّا قَلِيلًا * قَالَ اذْهَبْ فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَإِنَّ جَهَنَّمَ جَزَاؤُكُمْ جَزَاءً مَوْفُورًا * وَاسْتَغْفِرْ مَنْ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكِهِمْ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ وَعِدْهُمْ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا غُرُورًا.^۱

ماجرای سر باز زدن ابلیس از سجده بر آدم علیه السلام در پنج سیاق دیگر از آیات قرآن نیز آمده است؛^۲ اما در این سیاق جنبه خاصی از آن مورد توجه است. آنچه ابلیس بر نمی‌تابد، «تکریم» آدم علیه السلام از جانب خداوند است؛ بر اساس آیه ۶۲ این سوره ابلیس از خدا مهلتی می‌طلبد تا نشان دهد که مخلوق جدید، سزاوار این تکریم نیست. این مهلت از سوی خداوند به او داده می‌شود و به این ترتیب، او بنای خود را بر «احتناک» تمام ذریه آدم علیه السلام قرار می‌دهد. **المیزان** برای «احتناک» که از تکامدهای قرآنی است، دو معنای «جدا شدن از اصل» و «لگام زدن» را ذکر کرده و معنای دوم را ترجیح می‌دهد: «و الظاهر أن المعنى الأخير هو الأصل في الباب، و الاحتناك الإلجام».^۳ بر این اساس، ارتباط جالبی میان «احتناک» و مفهوم «وکالت» که موضوع سیاق مورد توجه این پژوهش و یکی از مفاهیم محوری سوره اسراء است، برقرار می‌شود.

با توجه به ارتباط بخش اول و دوم آیه ۶۲ مشخص می‌شود که ابلیس قصد دارد با این عمل (احتناک ذریه آدم علیه السلام) نشان دهد که بنی آدم شایسته تکریم خداوند نیستند. از این قصد ابلیس برمی‌آید که تکریم مورد اشاره منحصرأً به آدم علیه السلام اختصاص ندارد؛ چنان‌که این موضوع در آیه ۷۰ نیز تأیید می‌شود. خداوند حمله همه جانبه ابلیس را به چهار روشی که در آیه ۶۴ ذکر فرموده، محدود می‌کند و برای او «سلطه» بر بندگان قرار نمی‌دهد. آیه ۶۵ از سویی، آیه پایانی سیاق پیشین و از سویی، نخستین آیه از سیاق بعدی است: «إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَكَفَىٰ بِرَبِّكَ وَكِيلًا».^۴

تبیین چگونگی به فعلیت در آمدن «ربوبیت» خداوند در آیه بعد با عبارت «رَبُّكُمُ الَّذِي...» آغاز می‌شود و تا آیه ۷۲ ادامه پیدا می‌کند:

رَبُّكُمُ الَّذِي يُزْجِي لَكُمُ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ إِنَّهُ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا * وَإِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِي الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ إِلَّا إِلَهًُا إِلَهًُا فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ ائْتَوْا أَجْرَكُمْ كَقَوْلِهِمْ * أَفَأَمِنْتُمْ أَنْ

۱. اسراء / ۶۴ - ۶۱.

۲. شامل آیات: طه / ۱۱۶، حجر / ۴۲ - ۲۵، بقره / ۳۸ - ۳۰، اعراف / ۱۸ - ۱۱، ص / ۸۵ - ۷۱.

۳. طباطبایی، **المیزان**، ج ۱۳، ص ۱۴۵.

۴. اسراء / ۶۵.

يَخْسِفُ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ أَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلًا * أَمْ أَمِنْتُمْ أَنْ يُعِيدَكُمْ فِيهِ تَارَةً أُخْرَى فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِنَ الرِّيحِ فَيُغْرِقَكُمْ بِمَا كَفَرْتُمْ ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهِ تَبِيعًا * وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا * يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ فَمَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَأُولَئِكَ يَقْرَءُونَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فَتِيلًا * وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلًا.^۱

در آیه ۷۳ با خطاب به رسول الله ﷺ موضوع جدیدی آغاز می‌شود؛ لذا انتهای این سیاق را باید آیه ۷۲ سوره در نظر گرفت: «وَإِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذِي أُوتِيتَ وَإِنَّا لَنَنظُرُكَ وَنَعْلَمُ مَا تَكْتُمُ»^۲.

ج) مطالعه مستقل بخش‌های درونی سیاق آیات ۶۵ تا ۷۲

این سیاق از آیه ۶۵ که آیه متصل‌کننده به سیاق قبلی است، آغاز می‌شود و از سه بخش در آیات ۶۶ تا ۶۹، آیه ۷۰ و آیات ۷۱ و ۷۲ تشکیل شده است.

۱. بخش اول سیاق؛ وکالت خداوند (آیات ۶۶ تا ۶۹)

خداوند در این آیات به این موضوع می‌پردازد که انسان‌ها نباید در هیچ صحنه‌ای، چه در دریا و چه در خشکی، غیر خدا را وکیل بگیرند. تعبیر «ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ وَكِيلًا»^۳ در پایان آیه ۶۸ دلالت بر این دارد که غفلت انسان‌ها در شرایط امنیت خشکی و تکیه بر اسباب غیر خدایی، مصداق وکیل گرفتن غیر خداست. این موضوع ارتباط آشکاری با آیه ۶۵ و آیات قبل‌تر سوره دارد: انسان‌ها باید در مقابل ابلیس، تنها خدا را وکیل بگیرند.

یک. وکیل گرفتن خداوند، موضوع مشترک سیاق
اینکه خداوند دعوت به وکیل گرفتن خود می‌کند، در ابتدای سوره اسراء نیز به‌عنوان یک مسئله محوری طرح شده است. در آیات ۴ تا ۸ سوره اسراء خداوند به بنی‌اسرائیل وعده عقوبت می‌دهد و ریشه این عقوبت در آیه دوم، وکیل گرفتن غیر خدا معرفی می‌شود: «وَأَتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَائِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِي وَكِيلًا»^۴. لذا به نظر می‌رسد مفهوم «وکالت خداوند» نه تنها در مجموعه آیات مورد مطالعه

۱. اسراء / ۷۲ - ۶۶.

۲. اسراء / ۷۳.

۳. اسراء / ۶۸.

۴. اسراء / ۲.

از سوره اسراء، بلکه چه بسا در بخش‌های دیگر سوره نیز محوریت داشته باشد. از این رو تأملی در معنای «وکالت» در قرآن می‌تواند تأثیر زیادی در فهم روابط میان اجزاء سیاق داشته باشد.

اهل لغت با اختلافی اندک در واژگان، وکیل گرفتن را به «تفویض امر و اکتفا کردن»^۱ و «اعتماد کردن به غیر در کار»^۲ معنا کرده‌اند. صاحب *التحقیق* در این مورد چنین می‌نویسد: «أَنَّ الْأَصْلَ الْوَاحِدَ فِي الْمَادَّةِ، هُوَ اعْتِمَادُ عَلَى الْغَيْرِ وَ تَخْلِيَةُ الْأَمْرِ إِلَيْهِ».^۳ این معنا با توجه به ساختار درونی آیه ۵۶ سوره هود آشکارتر می‌شود: «إِنِّي تَوَكَّلْتُ عَلَى اللَّهِ رَبِّي وَرَبِّكُمْ مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا إِنَّ رَبِّي عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ».^۴ اتصال دو جمله ابتدایی آیه نشان می‌دهد میان توکل به خدا و اینکه افسار همه جنبندگان در دست خداست، ارتباطی معنایی وجود دارد. بر اساس این ارتباط، معنای آیه به این شکل در می‌آید: «رشته کارم را به دست خداوند می‌سپارم؛ چرا که افسار هر جنبنده‌ای به دست اوست ...». در حقیقت، جمله دوم در جایگاه علت برای جمله اول است. بدین ترتیب، «وکالت» با مفهوم «احتناک» به معنایی که در بخش قبل بررسی شد، نسبتی آشکار دارد؛ چرا که رفتاری که ابلیس بنا دارد در مورد ذریّه آدم عليه السلام انجام دهد، نقطه مقابل وکالت رب است.

از آیه دوم سوره اسراء می‌توان دریافت که شالوده کتاب موسی عليه السلام، وکالت خداوند یعنی سپردن عنان کار به اوست. جالب اینکه در آیات اول و سوم سوره نیز اگرچه ریشه «وکل» به کار نرفته است، مفهوم آن آشکارا مشاهده می‌شود. در آیه اول، ذکر رفتار برترین توکل‌کنندگان عليه السلام در ماجرای معراج و چگونگی سرّیان داده شدن ایشان مطرح می‌شود. آیه سوم نیز از حمل کشتی نوح عليه السلام در شرایطی سخن می‌گوید که هیچ کس جز خدا نمی‌توانست عنان آن را به دست گیرد و آن را به سلامت به مقصد برساند. در این فضا است که از میان ویژگی‌های متعدّد قوم بنی‌اسرائیل، خداوند به این موضوع که نیاکان شما را در کشتی حمل کردیم، اشاره می‌فرماید.

خداوند در سوره اسراء، بحثی که چنین آغاز کرده را به سیاق مورد نظر در این پژوهش می‌رساند و در آیه ۶۵ می‌فرماید که انسان‌ها نباید رشته کار را به دست دیگری و به‌خصوص ابلیس بسپارند. سپس در آیات ۶۶ تا ۶۸ انسان‌ها را مورد مؤاخذه قرار می‌دهد که چرا وقتی از دریا به خشکی می‌آیید، غیر خدا را وکیل می‌گیرید؟ لذا موضوع وکالت خدا در تمام سیاق، محور کلام خداوند است و آیات بعدی در این راستا معنا پیدا می‌کنند.

۱. فیومی، *المصباح المنیر*، ج ۲، ص ۶۷۰.

۲. ابن فارس، *مقاییس اللغة*، ج ۶، ص ۱۳۶.

۳. مصطفوی، *التحقیق*، ج ۱۳، ص ۱۹۳.

۴. هود / ۵۶.

دو. حرکت کشتی در دریا، به عنوان یکی از «آیات» خداوند

شباهت دیگر میان سیاق مورد بحث با آیات ابتدایی سوره، در مسئله حمل اجداد بنی اسرائیل در کشتی به همراه نوح علیه السلام تبلور یافته است. خداوند در آیه ۶۶ می‌فرماید که رب‌تان شما را در دریا حرکت می‌دهد تا از فضل او بجویند، و این از سر رحیم بودن او با شماست. موضوع سیر در دریا و به تبع آن فضیلت یافتن، در آیه ۷۰ نیز مورد تأکید است. این فضل، در برخی تفاسیر به برتری انسان بر سایر حیوانات در اموری از قبیل: عقل و نطق و خط و صورت و قامت تعبیر شده است^۱ و در برخی دیگر به امور اقتصادی مانند: صید در دریا یا تجارت، نسبت داده شده است.^۲ گذراندن امور اقتصادی از طریق سیر در دریا، گرچه می‌تواند یک مصداق اولیه برای فضل در این آیه باشد، نمی‌تواند وجه اتصال آیات ۶۵ و ۶۶ را آشکار سازد. وجهی از فضل در این آیه باید لحاظ شود که با ابتغای آن، «تکریم» بنی‌آدم معنا پیدا کند.

خداوند علاوه بر سیاق مورد بحث، در پنج مجموعه دیگر از آیات قرآن به موضوع حرکت کشتی‌ها در دریا اشاره می‌فرماید.^۳ علاوه بر آن، در دو آیه در مورد نجات انسان‌ها از تاریکی‌های خشکی و دریا سخن می‌گوید.^۴ از سویی، هر دو موضوع یعنی حرکت کشتی در دریا و نجات از تاریکی‌های خشکی و دریا از نگاه قرآن، «آیه» شمرده شده‌اند.^۵ این میزان از تأکید قرآن بر «آیه» بودن این دو مقوله که در آیات ۶۶ تا ۶۹ و همین طور آیه ۷۰ سوره اسراء مطرح شده‌اند، دلالت بر این دارد که برای راه یافتن به معنای این سیاق، توجه به وجه آیه بودن این موضوعات ضروری است. لذا باید با تکیه بر ارتباط معنایی اجزای سیاق، به مفهوم اصلی که در این قالب بیان شده است، دست یافت. در این راستا توجه به این سؤال راه‌گشا است: هر کدام از مقولات «خشکی»، «دریا» و «کشتی» آیه‌ای از چه مفهوم بزرگتری هستند؟

۲. بخش دوم سیاق؛ چهار رفتار خداوند با بنی‌آدم (آیه ۷۰)

در آیه ۷۰ خداوند چهار رفتار خود در قبال بنی‌آدم را در کنار هم ذکر می‌کند: تکریم، حمل کردن در خشکی و دریا، روزی پاک دادن و فضیلت دادن بر بسیاری از مخلوقات. گذشته از ارتباط این آیه با دو بخش دیگر سیاق، ارتباط میان خود این چهار جزء باید مورد توجه قرار بگیرد. باید وجهی از ارتباط میان اجزاء لحاظ شود که با «تکریم بنی‌آدم در میان تمام مخلوقات» نسبتی داشته باشد. به خصوص که بحث

۱. رازی، *التفسیر الکبیر*، ج ۲۱، ص ۳۷۵.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۳، ص ۱۵۹.

۳. شامل آیات: بقره / ۱۶۴، یونس، ۲۲، لقمان / ۳۱، شوری، ۳۲؛ جائیه / ۱۲.

۴. انعام / ۶۳ و ۹۷.

۵. برای موضوع اول ر.ک. به: بقره / ۱۶۴، لقمان / ۳۱؛ شوری / ۳۲؛ جائیه / ۱۲ و برای موضوع دوم ر.ک. به: انعام / ۹۷.

در آیات ۶۱ تا ۶۴ با کرامت دادن آدم عليه السلام نسبت به ابلیس آغاز می‌شود و انتظار بر این است که در توضیح آن به موهبت‌هایی اختصاصی از جانب خداوند برای بنی‌آدم اشاره گردد؛ اما نه حمل شدن در خشکی و دریا برای بنی‌آدم برتری به حساب می‌آید و نه روزی‌های پاکی که خداوند به ایشان عطا کرده است. این دو موهبت را خداوند برای تمام مخلوقات خود با در نظر گرفتن تفاوت‌هایی قرار داده است و شاید در مواردی، همچون قدرت پرواز پرندگان، به نظر برسد برخی دیگر از مخلوقات، بر انسان برتری دارند. گونه‌ای از حمل انسان‌ها و روزی دادن به آنها در این آیات مدّ نظر است، که به فضیلت انسان بر کثیری از مخلوقات بیانجامد، چنان‌که انتهای آیه دلالت بر آن دارد. بی‌تردید، دو گروه از «كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا»^۱ را به اعتبار آیات ۶۰ و ۶۱ می‌توان ملائک و جنیان دانست. در این مورد می‌توان به آیات حاکی از سجده ملائک بر اولین خلیفه خدا از میان انسان‌ها استناد کرد.^۲ فضیلت بر جنیان به طریق اولی ثابت خواهد شد، اما این برتری برای هیچ انسانی بدون طیّ مراحل از رشد، محقّق نمی‌شود. لذا بر اساس آیه ۷۰، انسان‌ها برای اینکه به موقعیت فضیلت بر کثیری از دیگر مخلوقات برسند، نیاز به «سیری» دارند که با «حَمَلْنَاهُمْ» انجام می‌شود و البته که آنان در طول این سیر با ارزاق پاکی از جانب خدا مواجه خواهند بود.

۳. بخش سوم سیاق؛ صحنه‌ای از قیامت (آیات ۷۱ و ۷۲)

آیات بخش سوم این سیاق، به «توصیف صحنه‌ای از قیامت» می‌پردازند.^۳ در آن موقعیت، هر گروهی از انسان‌ها با «امام» خویش خوانده می‌شوند. علامه طباطبایی ذیل آیه ۷۰ می‌نویسد: «ظاهر آیه این است که آیه تمامی مردم؛ اعمّ از اولین و آخرین را شامل می‌شود ... و مراد از «امام هر طایفه» همان اشخاصی هستند که مردمان هر طایفه به آنها اقتداء و در راه حق و یا باطل از آنها پیروی می‌کرده‌اند؛ ... چه از انبیاء عليهم السلام باشند، چه از غیر انبیاء عليهم السلام». ^۴ البته در میان مفسران اقوال دیگری نیز در مورد مفهوم «امام» در این آیه وجود دارد. شیخ طوسی در بیان اختلاف مفسران در این موضوع، این اقوال را در معنای امام از قول آنان ذکر می‌کند: «پیامبر هر قوم»، «کتاب عمل فرد» و «کتاب آسمانی هر فرد». وی قول اوّل را به مجاهد و قتاده و دو قول بعد را به ابن عباس نسبت می‌دهد.^۵ صاحب **مجمع البیان** نیز در این مقام به همین اقوال اشاره می‌کند.^۶ برخی نیز امام در این آیه را دارای معنای وسیعی می‌دانند که هر پیشوایی اعم

۱. اسراء / ۷۰.

۲. طباطبایی، **المیزان**، ج ۱۳، ص ۱۶۵.

۳. رازی، **التفسیر الکبیر**، ج ۲۱، ص ۳۷۶؛ آلوسی، **روح المعانی**، ج ۸، ص ۱۱۴.

۴. طباطبایی، **المیزان**، ج ۱۳، ص ۱۶۶.

۵. طوسی، **التبیان**، ج ۶، ص ۵۰۴.

۶. طبرسی، **مجمع البیان**، ج ۶، ص ۶۶۳.

از پیامبران و ائمه علیهم‌السلام، دانشمندان، کتاب، سنت و همچنین، ائمه کفر و ضلال را شامل می‌شود.^۱ علامه طباطبایی این اقوال را رد می‌کند. وی در مورد قول به اینکه هر فرد را در قیامت با پیامبرش بخوانند، می‌گوید این نظر با تفریع ادامه آیه که ایتاء کتاب به دست راست فرد را فرع بر امام وی می‌داند، سازگار نیست؛ چرا که در امت هر کدام از رسولان علیهم‌السلام اصحاب یمین و اصحاب شمال وجود دارند.^۲ ایشان همچنین اطلاق «امام» به کتاب عمل فرد را بدون وجه تسمیه بیان می‌کند؛ چرا که کتاب اعمال فرد تابع فرد است، نه مقتدای او.^۳ اشکال علامه در مورد کتاب‌های آسمانی هم به آنجا برمی‌گردد که انسان‌هایی که پیش از نوح علیه‌السلام می‌زیسته‌اند، کتاب آسمانی نداشته‌اند؛ درحالی‌که در آیه تمام انسان‌ها موضوع این دعوت در قیامت قرار گرفته‌اند.^۴

لحاظ کردن ارتباط معنایی میان آیات سیاق، معنای مختار صاحب *المیزان* را تایید می‌کند. چنان‌که ذکر شد، محور کلام «وکالت خداوند» است و هنگامی که در این فضا سخن از «امام» به میان می‌آید، ناگزیر باید امام را مصداقی برای استمرار وکالت خدا در نظر گرفت. در این فضا، امام کسی است که مردم، عنان کار خود را به‌دست او سپرده‌اند و این معنا با آنچه *المیزان* برمی‌گزیند، کاملاً تناسب دارد.

صاحب *المیزان* همچنین از ارتباط میان اجزاء در آیات ۷۱ و ۷۲ به نکات جالب‌توجهی دست می‌یابد. اولین مسئله، وجه ارتباط میان «ایتاء کتاب به دست راست فرد» با «قرار گرفتن افراد در کنار امام ایشان» است. علامه طباطبایی با توجه به اینکه ارتباط معنایی میان اجزای آیه ۷۰ را ضروری می‌داند و با توجه به اینکه دادن نامه افراد به دست راست آنها به حضور ایشان گرد امام‌شان پیوند خورده است، نتیجه می‌گیرد که هر فردی به امام حقی اقتداء کرده باشد، نامه عملش را به دست راستش می‌دهند.^۵ به این ترتیب، جامعه برای اینکه افرادش جزو اصحاب یمین قرار داشته باشند، در دنیا محتاج امام از جانب خداست که قادر باشد جامعه را به آن سو سوق دهد.

در آیه ۷۱، به جای اینکه سخن از افرادی باشد که کتاب اعمال‌شان را به دست چپ گرفته‌اند، گروهی مطرح می‌شوند که به تبع نابینایی در دنیا، در آن دوران هم نابینا هستند. علامه از تقابل میان این دو گروه نتیجه می‌گیرد که هر کس از معرفت امام حق در دنیا نابینا بوده، در آن موقعیت از قیامت

۱. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱۲، ص ۲۰۲ - ۲۰۱.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۳، ص ۱۶۷.

۳. همان.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۳، ص ۱۶۶.

۵. همان.

هم نابینا خواهد بود.^۱ در پی این نابینایی است که فرد در آن صحنه نمی‌داند به کدام سو برود و سرگردان است؛ عبارت «وَأَضَلُّ سَبِيلًا»^۲ در انتهای آیه این مفهوم را منتقل می‌کند. قرائت کتاب برای اصحاب یمین نشان می‌دهد این دوران پیش از موسم حساب قرار دارد؛ در آیات ۱۳ و ۱۴ همین سوره نیز از دوران قرائت کتاب در قیامت یاد شده است:

وَكُلُّ إِنْسَانٍ لِّزَمَانِهِ طَائِرَةٌ فِي غُتْفِهِ وَنُخْرِجُهُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كِتَابًا يَلْقَاهُ مَنْشُورًا * اقْرَأْ كِتَابَكَ كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا.

د) نگاه منسجم به سیاق، بر مبنای ارتباط میان بخش‌ها

مسئله اصلی که می‌تواند راه‌گشای فهم بیشتر این سیاق باشد، تحلیل ارتباط میان سه بخش آن است. بر این اساس، در ادامه شش وجه ارتباطی میان این بخش‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. دنیایی نبودن مصداق «فضل» در این سیاق

در آیات ۶۶ تا ۶۹ از امکان حرکت انسان‌ها روی دریا برای بهره‌مندی از فضل خدا صحبت شده است. با توجه به تعبیر «لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ»^۳، جایگاه فضل در این مجموعه از آیات، جایگاه هدف است. موضوع فضل بار دیگر در این سیاق، در آیه ۷۰ مطرح می‌شود: «وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَىٰ كَثِيرٍ مِّمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا». فضل در قرآن را می‌توان در مواردی به مصادیق دنیایی مربوط دانست: «وَاللَّهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الرِّزْقِ...»^۴ و در بسیاری از آیات مانند «تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ...»^۵ نیز نمی‌توان به موضوعات مادی نسبت داد. لذا لازم است مصداق فضل، که در این سیاق به نوعی در جایگاه هدف قرار دارد، روشن شود. وجود تناظر آشکار میان آیات ۶۵ تا ۶۹ با آیه ۷۰ حاکی از آن است که یک نوع فضل در این آیات مد نظر است:

(۱) بحث در آیه ۶۵ و آیات پیش از آن با موضوع تکریم آدم عليه السلام بر برخی مخلوقات آغاز می‌شود. آیه ۷۰ نیز با عبارت «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» آغاز شده است.

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۳، ص ۱۶۹.

۲. اسراء / ۷۲.

۳. اسراء / ۶۶.

۴. نحل / ۷۱.

۵. بقره / ۲۵۳.

۲) در آیات ۶۶ تا ۶۹ موضوع حرکت انسان‌ها در دریا مورد تأکید است و در قبال آن دومین جمله از آیه ۷۰، «وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ» است.

۳) هدف از سیر در دریا در آیه ۶۶، بهره‌مندی از فضل خدا بیان شده است و آیه ۷۰ نیز در موقعیت هدف و در خاتمه آیه، فضیلت بنی‌آدم را مطرح می‌فرماید: «وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا».

بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که «فضل» در هر دو بخش، راستای یکسانی دارد. چنانچه گذشت، برخی تفاسیر فضل را در این آیات به اموری دنیایی نسبت داده‌اند؛^۱ اما به دلایلی که در ادامه می‌آید، فضل در این سیاق، نمی‌تواند به این امور مربوط باشد؛ بلکه منظور از فضل، «رشد در درجات و موقعیت‌های خدایی و آسمانی» است.

دلیل اول: اختصاص این فضل به بنی‌آدم

همان‌طور که ذیل بخش دوم ذکر شد، این فضیلت، به‌خصوص با توجه به آیه ۷۰، باید اختصاص به بنی‌آدم داشته و در راستای تکریم انسان نسبت به سایر خلائق باشد؛ حال آنکه فضل از جهات دنیایی، اگرچه با تکریم انسان سازگار است، سبب برتری نسبت به سایر مخلوقات خداوند نمی‌شود. گونه‌ای از فضیلت باید در این سیر برای انسان حاصل شود که وجه تمایز انسان از سایر خلائق باشد.

دلیل دوم: عبارت «رَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ»

منظور از فضل در این سیاق نمی‌تواند کسب روزی باشد؛ چون این موضوع در همین سیاق و در آیه ۷۰ با عبارت «رَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ» آمده است.

دلیل سوم: سیر فضل در سوره اسراء

ریشه «فضل»، هشت بار در شش آیه از سوره اسراء آمده است (آیات: ۱۲، ۲۱، ۵۵، ۶۶، ۷۰ و ۸۷)؛ لذا موضوعی دارای اهمیت در این سوره است. به سبب ارتباط معنایی آیات هر سوره، بررسی سایر مصادیق فضل در سوره اسراء، می‌تواند مصداق فضل در سیاق مورد بحث را روشن‌تر کند.

اولین بار ریشه فضل در سوره اسراء در آیه ۱۲ به‌کار رفته است: «وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتَيْنِ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِّتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ...». پس از آن، بلافاصله در آیات: ۱۳ و ۱۴، صحبت از کتاب اعمال انسان‌ها در قیامت و قرائت این کتاب است. این توالی، نشان از آن دارد که فضل در آیه ۱۲، مقوله‌ای است که در قیامت برای افراد کارآمد باشد. برای بار دوم در آیه ۲۱ خداوند از فضل سخن می‌گوید.

۱. رازی، التفسیر الکبیر، ج ۲۱، ص ۳۷۵؛ طباطبائی، المیزان، ج ۱۳، ص ۱۵۹.

خداوند در آیات ۱۶ تا ۲۰، به دو گروه از اقوام در طول تاریخ اشاره می‌کند: اقوامی که تمام اراده آنها معطوف به دنیا بوده و هلاک شده‌اند و گروه‌هایی که اراده آخرت داشته و برای آن سعی کرده‌اند. در این فضا، در آیه ۲۱ می‌فرماید: «انْظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَلَآخِرَةُ أَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَأَكْبَرُ تَفْضِيلًا».

بار سوم، در آیه ۵۵، پس از علم خدا به آسمان‌ها و زمین، موضوع فضیلت بعضی از انبیاء نسبت به برخی دیگر مطرح شده است. در این آیه نیز بر اساس ارتباط میان این دو بخش از آیه، به نظر می‌رسد جایگاه انبیاء در آسمان‌ها مدّ نظر است. آیات ۶۶ و ۷۰، همان آیات محلّ بحث و شامل ریشه «فضل» هستند. در نهایت، در آیه ۸۷ سوره اسراء به «فضل کبیر» عطا شده به موجب رحمت خداوند به رسول‌الله ﷺ اشاره شده است.

به این ترتیب، فضل در سوره اسراء، در چهار آیه دیگری که به این مقوله پرداخته‌اند، به معنای فضل مالی یا رزق دنیایی نیست و این خود شاهدی دیگر بر صحّت معنایی است که برای فضل در آیات ۶۶ و ۷۰ ذکر شد.

۲. سیر دادن انسان‌ها «به واسطه امام از جانب خدا» در دنیا و قیامت

در بحث مربوط به «فضل»، وجه اتصال بخش‌های اوّل و دوم سیاق (آیات ۶۵ تا ۶۹ با آیه ۷۰) آشکار شد. مسئله اصلی در این پژوهش، وجه ارتباط میان این دو بخش با بخش سوم؛ یعنی آیات ۷۱ و ۷۲ است. چه ارتباطی میان دورانی از قیامت که در آن سرنوشت افراد بستگی به امام‌شان در دنیا دارد، با موضوع تکریم بنی‌آدم و حمل آنها در خشکی و دریا وجود دارد؟ در نگاه اوّلیه، یک گسستگی معنایی میان آیه ۷۰ و دو آیه بعد از آن به چشم می‌خورد. آیه ۷۰ به چهار فعل خداوند که همه در راستای تکریم انسان‌ها هستند، می‌پردازد؛ درحالی‌که آیات ۷۱ و ۷۲ به وجهی از پرونده اعمال انسان‌ها اشاره دارند و با عتاب توأم‌اند. در تفسیر **المیزان**، اشاره‌ای به ارتباط میان آیه ۷۱ با آیات پیش از آن نشده است.^۱ فخر رازی این چنین گفته است که خداوند وقتی که انواع کرامات انسان را در دنیا ذکر می‌کند، آنگاه در آیه بعدی به ذکر احوال او در آخرت می‌پردازد.^۲ صاحب تفسیر **روح المعانی** نیز با توضیحی مشابه آنچه فخر رازی بیان کرده است، در ارتباط آیه ۷۱ با آیه قبل از خود می‌گوید: «شروع فی بیان تفاوت احوال بنی‌آدم فی الآخرة بعد بیان حالهم فی الدنيا».^۳ آنچه در دو تفسیر اخیر مطرح شده است، بی‌وجه نیست؛ اما چرا باید مقوله‌ای از احوال بنی‌آدم در دنیا در کنار موقعیتی از ایشان در قیامت قرار بگیرد؟ بی‌شک میان این لایه

۱. طباطبایی، **المیزان**، ج ۱۳، ص ۱۶۵.

۲. رازی، **التفسیر الکبیر**، ج ۲۱، ص ۳۷۶.

۳. آلوسی، **روح المعانی**، ج ۸، ص ۱۱۴.

از زندگی انسان‌ها در دنیا و این مقطع از قیامت ارتباط خاصی هست. این رویکرد البته با تناظر موجود بین دنیا و آخرت در عبارت «مَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ»^۱ در آیه ۷۲ نیز همخوانی دارد؛ زیرا بر اساس این عبارت، می‌بایست احوال انسان‌ها در قیامت در آیه ۷۱ را متناظر و مرتبط با رفتار آنها در قبال فضل مطروحه در دنیا در آیه ۷۰ دانست.

بر این اساس، می‌توان دریافت که در آیه ۷۰ و همچنین آیات پیش از آن، خداوند در ازای موقعیت‌ها و ظرفیت‌های اختصاصی که برای انسان‌ها قرار داده است، از آنها رفتاری مطالبه می‌کند. این رفتار قطعاً با انتخاب «امام» هر فرد در دنیا گره خورده است.

به این ترتیب، معنای آیه ۷۰ آشکارتر می‌شود. خداوند در این آیه می‌فرماید که ما جایگاهی عالی از روی کرامت برای انسان قرار دادیم؛ اما انسان‌ها باید در مقام عمل، این جایگاه را برای خود قائل باشند و در این راستا سعی کنند. ما قابلیت سیر داده شدن و حمل شدن در خشکی‌ها و دریاها را برای انسان قرار دادیم و انسان باید خود از این ظرفیت بهره گیرد. ما ارزاق طیب را در معرض انسان قرار دادیم و او خود باید سعی کند و این ارزاق را به دست آورد و از سایر ارزاق پرهیز کند. ما راه فضل را به روی انسان باز کردیم و آدابش را از طریق کتب آسمانی و رسولان تعلیم دادیم، اما این انسان است که باید در این راستا سعی کند و به این ارتفاعات فضل برسد.

با این روایت از آیه ۷۰، موضوع «کتاب عمل فرد» در قیامت جایگاه پیدا می‌کند؛ اما باید مسئله «امام» را هم در این معنا لحاظ کرد. در این صورت، باید گفت که خداوند چهار فعل مورد اشاره در آیه ۷۰ را «به واسطه امام از جانب خود» محقق می‌سازد؛ یعنی انسان‌ها تنها با پذیرفتن امام از جانب خدا در دنیاست که مشمول این موهبت‌های خدایی می‌شوند.

موضوع جالب توجه آنکه طبق آیه ۷۲، فردی که در دنیا تحت امامت امام از جانب خدا نبوده، در قیامت هم «أَضَلُّ سَبِيلًا» است؛ یعنی در آن دوران از قیامت، افراد باید در مسیری و به سوی مقصدی حرکت کنند که این کار فقط با قرار گرفتن تحت این امامت ممکن خواهد بود. از سویی، این آیه دلالت بر تناظری میان دنیا و قیامت دارد: «مَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ». پس باید پذیرفت که افرادی که در دنیا امامت امام از جانب خدا را نپذیرند، نمی‌توانند در همین دنیا مسیری طبق آیه ۷۰ که خداوند برای انسان در نظر دارد را بپیمایند؛ مسیری که به فضیلت انسان بر بسیاری از دیگر مخلوقات خداوند منتهی می‌شود.

۳. امامت در این سیاق؛ استمرار «وکالت» خدا و مصداقی از «حکمرانی الهی»

در اینجا لازم است مجدداً به بحثی که در ابتدای این نوشتار مطرح شد، با تفصیل بیشتری اشاره شود. همان‌طور که بیان شد، می‌توان گفت که موضوع «وکالت» مفهومی محوری در سوره اسراء است. خداوند در آیات ابتدایی سوره، این مفهوم را به‌عنوان نخ تسبیح سه ماجرای «سریان رسول الله ﷺ» در ماجرای معراج، «وکیل نگرفتن غیر از خدا (در تورات)» و «حمل انسان‌ها به همراه نوح ﷺ» مطرح می‌کند. به صورت مشابه، خداوند در آیات ۶۶ تا ۶۹ از انسان می‌خواهد که نه تنها در خلال «طوفان دریا»، بلکه در «خشکی» نیز، به خدا توکل کند. در چنین فضایی و با محوریت مفهوم وکالت، خداوند آیه ۷۰ و پس از آن، بحث «امامت» در آیه ۷۱ را مطرح می‌کند. در نتیجه می‌بایست این آیات را متأثر از مفهوم وکالت بررسی کرد.

خداوند در آیات ابتدایی سوره و سپس در سیاق مذکور، بر وکالت خود تأکید می‌کند. این مسئله آن‌چنان برای خداوند مهم است که گویی شالوده تورات، بحث وکالت است: «وَأَتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِّبَنِي إِسْرَءِيلَ أَلَّا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونِي وَكِيلاً».^۱ علامه در توضیح این آیه بیان می‌کند که کلمه «أَن» در عبارت «أَلَّا تَتَّخِذُوا»، تفسیریه است و مدخول آن، محصل همه معارفی است که کتاب هدایت‌شان مشتمل بر آن است.^۲ حال خداوند در فضای چنین تأکید و اهمیتی بر وکالت خود و نفی وکالت غیر از خود، مقوله «امامت» را در آیه ۷۱ تأیید می‌نماید. بر این اساس، می‌توان استنباط کرد که این امامت، استمرار وکالت خدا است و در نتیجه، افرادی می‌توانند در زمین امام باشند که امامت از جانب آنها، استمرار وکالت خداوند باشد. ارتباط این سطح از امامت و وکالت با «حکمرانی الهی» در بخش‌های آینده مورد بررسی قرار می‌گیرد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
انال جامع علوم انسانی

۴. فرد در حرکت، یا جامعه در حرکت؟

حرکتی که در این آیات از آن صحبت شده است، به دو صورت قابل تصور است. حالت اول اینکه حرکت مأمومین یک امام به طور مستقل از هم انجام شود. در این فرض، نیازی نیست مأمومین در کنار هم و حتی در یک مقطع زمانی قرار داشته باشند. با این فرض، مثلاً تمام شیعیان با پذیرفتن امامت امیرمؤمنان علی ﷺ و با تقیّد به امامت ایشان، می‌توانند از تبعات این درجه از امامت بهره‌مند شوند؛ اما در حالت دوم، یک جامعه تحت امامت امامی درون همان جامعه قرار می‌گیرد که مورد تأیید خداست؛ و خداوند به این

۱. اسراء / ۲.

۲. طباطبایی، المیزان، ج ۱۳، ص ۳۶.

واسطه، آن جامعه را در مسیری که از ویژگی‌های حرکت در آن بهره‌مندی از فضل اوست، حمل می‌کند. لذا باید مشخص شود امامتی که در این سیاق مدّ نظر است، به کدام یک از این دو صورت تحقق می‌یابد. آیات ۷۱ و ۷۲ صحنه‌ای از قیامت را تصویر می‌کنند که در آن انسان‌ها به صورت گروهی به همراه امام‌شان حمل می‌شوند. با توجه به ارتباط میان دنیا و قیامت از جنبه اتصال به امام که تعبیر «مَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَىٰ»^۱ بر آن دلالت دارد، در دنیا نیز جامعه‌ای تحت امامت امامی از جانب خدا قابل تصوّر است. اقتضای توالی آیات ۷۰ و ۷۱ هم همین است. اینکه پس از ذکر چهار فعل خداوندی در آیه ۷۰، گرد آمدن انسان‌ها حول محور امام‌شان ذکر می‌شود، حاکی از آن است که منظور از «حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ»^۲ حمل به شکل «گروهی» یا «اجتماعی» است.

وجه دیگری از «کشتی» و «حمل در خشکی و دریا»

خداوند سیاقی را که به بحث امامت مرتبط ساخته است، با تأکید بر حمل انسان‌ها در دریا آغاز می‌کند و سپس تأکید می‌فرماید که حتی زمانی که در خشکی هستید، بر غیر خدا تکیه نداشته باشید. بی‌شک باید ارتباط معناداری میان بحث امامت با حمل گروهی انسان‌ها درون کشتی و نیز در خشکی وجود داشته باشد. بر این اساس، می‌توان «کشتی» را مثال از فضایی دانست که افراد با پذیرش «امام» از جانب خدا در آن حمل می‌شوند و در طی آن می‌توانند از فضل خدا نیز بهره‌مند شوند. اگر فضیلتی که محصول این حمل است، رشد و ارتفاع گرفتن انسان‌ها باشد، باید خشکی و دریا را مثالی از صحنه‌های زندگی انسان در نظر گرفت. البته نیاز به کشتی در برخی صحنه‌ها که خداوند آنها را به دریا مانند کرده است، بیشتر احساس می‌شود. لذا می‌توان «دریا» را در این سیاق مثالی از «صحنه‌های مواج و متلاطم دنیا» و «خشکی» را مثالی از «صحنه‌های آرام و با ثبات دنیا» دانست.

نکته قابل توجه دیگر در فضای این تمثیل خدایی آنکه این امام از جانب خدا نیست که انسان‌ها را حمل می‌کند، بلکه خداوند حمل جامعه انسانی را مانند سه مقوله دیگر (تکریم، رزق و فضیلت دادن) به خود نسبت می‌دهد. پس «حَمَلْنَا» زمانی واقع می‌شود که از جانب خدا، یک فرد خدایی، رهبر یک اجتماع قرار بگیرد؛ نه اینکه آن رهبر، لزوماً خود به انجام این فعل بپردازد.

۵. امامت در سوره اسراء به عنوان «شعبه‌ای از رحیمیت خدا»

موضوع بعدی، فضایی است که خدای متعال برای طرح بحث امامت در این سوره ترسیم می‌کند. پذیرش

۱. اسراء / ۷۲.

۲. اسراء / ۷۰.

امام از جانب خدا در این سیاق، به عنوان یک «تکلیف» فردی یا اجتماعی مطرح نمی‌شود. بر اساس این مجموعه از آیات، حتی «نیازهای اجتماعی» مؤمنان نیست که آنها را به امامی از جانب خدا محتاج کرده است، بلکه خداوند در فضایی پرخطر که به سبب تمرّد ابلیس (آیه ۶۱)، عزم او بر سقوط دادن بنی‌آدم (آیه ۶۲) و محدوده‌ی اذن او برای این کار (آیات ۶۳ و ۶۴) ایجاد شده است، این درجه از امامت را مطرح می‌کند. در این فضا، تمام بنی‌آدم محکوم به پذیرفتن سلطه و امامت ابلیس هستند، مگر آن که به نسخه خداوندی در این آیات عمل کنند. بر اساس خاتمه آیه ۶۶ این نسخه نجات برای انسان‌ها شعبه‌ای از «رحیمیت» خداوند است.

به این ترتیب، اگر جامعه مؤمنان در دنیا نسبت به مقوله امامت نایبنا نباشد و درست عمل کند، به جای سلطه و امامت ابلیس، مشمول رحیمیت و در پی آن، تکریم خداوند و دیگر موهبت‌های ذکرشده در آیه ۷۰ می‌شود. جالب اینکه این نیاز بشر به «امام» در دنیا را می‌توان در تمام آیه ابتدایی سوره نیز مشاهده کرد.

یک. امامت امامان باطل در ۶۵ آیه نخست سوره اسراء

در آیات ۲ تا ۶۵ سوره، خداوند شرایطی اجتماعی را تبیین می‌فرماید که نیاز به «امام به سوی فضل» را اقتضاء می‌کند. در شرایطی که امامان باطل، جوامع را به انحرافات و سقوط می‌کشانند، خداوند از سر رحیمیت و در راستای تکریم انسان، راه نجاتی برای رهایی از این وضعیت قرار می‌دهد. در این آیات، لااقل چهار امامت باطل را می‌توان شناسایی کرد.

الف) امامت باطل بنی‌اسرائیل در سطح زمین و حمل پدران ایشان به برکت امامت نوح علیه السلام

نخستین مورد، امامت بنی‌اسرائیل است که در آیات ۲ تا ۸ به آن اشاره می‌شود. وسعت این امامت را به استناد اطلاق «أرض» در عبارت «لَتُفْسِدُنَّ فِي الْأَرْضِ»^۱ می‌توان کلّ زمین لحاظ کرد. برای اینکه بتوان گسترش فساد در زمین را به بنی‌اسرائیل نسبت داد، این قوم را باید در موقعیت امامت بر بسیاری از اهل زمین تصور کرد. موضوع جالب آن که در خلال طرح امامت باطل بنی‌اسرائیل، ایشان به حمل پدرانشان به همراه نوح علیه السلام در کشتی تذکر داده می‌شوند: «ذُرِّيَّهٖ مِنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ إِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا»^۲. فهم این ارتباط، فقط در فضای آیات ۶۵ تا ۷۲ میسر است. خداوند بنی‌اسرائیل را به این نکته متذکر می‌شود که پدران شما وقتی امامت نوح علیه السلام را پذیرفتند، ما آنها را در شرایطی بسیار ناآرام و متلاطم، به همراه

۱. اسراء / ۴.

۲. اسراء / ۳.

امامشان در کشتی حمل کردیم. همان گونه که در آیه ۷۰، خداوند فعل حمل در خشکی و دریا را به خود نسبت می‌دهد، در کشتی نوح علیه السلام نیز، خداوند حمل را به خود نسبت می‌دهد؛ در کشتی نوح علیه السلام نیز، حمل را به خود نسبت می‌دهد؛ چنان که مفهوم آیه «تَجَرِّی بِأَعْيُنِنَا»^۱ بر همین موضوع دلالت دارد.

ب) امامت باطل خوش گذرانان جوامع

مُتْرِفین جامعه، بنا بر آیه ۱۶، جامعه را به سمت فسق سوق می‌دهند و به این ترتیب مقدمات هلاکت جامعه فراهم می‌آید: «وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَرْنَاهَا تَدْمِيرًا».^۲ اهل لغت مترفین را به غرق شدگان در تمتعات دنیایی و روی گردانان از حالات روحانی و غافلان از وظایف الهی معنا کرده‌اند.^۳ مترفین جامعه، مصداق دیگری از امامان جوامع به سوی هلاکت هستند.

ج) امامت جامعه بعد از رسول الله صلی الله علیه و آله

در آیه ۶۰ خداوند از رؤیایی که رسول الله صلی الله علیه و آله دیده‌اند سخن می‌گوید: «وَإِذْ قُلْنَا لَكَ إِنَّ رَبَّكَ أَحَاطَ بِالنَّاسِ وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي أَرَيْنَاكَ إِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ وَنُخَوِّفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا».^۴ رسول الله صلی الله علیه و آله در این رؤیا با فتنه‌ای که انسان‌ها را فرا می‌گیرد و ماجرای که خداوند آن را «شجره ملعونه» می‌نامد، مواجه می‌شوند. شدت ابتلاء در این صحنه‌ها به حدی است که خداوند در آغاز آیه با یادآوری سیطره و احاطه خود به ایشان اطمینان می‌بخشد. اگر چه در مورد «فِتْنَةً لِلنَّاسِ» در روایات توضیحی دیده نمی‌شود، به استناد روایات امامیه می‌توان «الشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِي الْقُرْآنِ» را حکومت و امامت باطل بنی‌امیه بر جامعه مسلمانان دانست.^۵

د) امامت ابلیس بر عموم انسان‌ها، در پی تمرد او نسبت به امامت آدم علیه السلام

همان طور که پیش‌تر مطرح شد، در آیات ۶۱ تا ۶۵ به موضوع تمرد ابلیس و فرصتی که خداوند به او می‌دهد تا برای سقوط بنی‌آدم تلاش کند، اشاره می‌شود. اعتنا به وجه اتصال آیات ۶۰ و ۶۱، خود دلیل دیگری بر موضوع کلی این مجموعه از آیات است. حکومت باطل بنی‌امیه، لزوماً باید ارتباطی معنایی با تمرد ابلیس داشته باشد و در هر دو مقوله، امامتی باطل آشکار است.

۱. قمر / ۱۴.

۲. اسراء / ۱۶.

۳. مصطفوی، التحقیق، ج ۱۳، ص ۱۹۳.

۴. اسراء / ۶۰.

۵. عیاشی، کتاب التفسیر، ج ۲، ص ۲۹۷؛ فیض کاشانی، الصافی، ج ۳، ص ۱۹۹.

دو. در فضایی متلاطم و پرخطر، نیاز به امام به سوی فضل

پس از ترسیم فضای ناامن حاصل از امام‌های باطل و به خصوص ابلیس در ۶۵ آیه نخست سوره اسراء، پیمودن مسیر به سوی رشد برای انسان غیرممکن به نظر می‌رسد. در چنین شرایطی از نیازمندی، خداوند از سر رحمت راه نجاتی برای بنی‌آدم باز می‌کند که بها دادن به «امام به سوی فضل» است. به این معنا که اگر در این تلاطم، انسانی بدون امام از جانب خدا در دنیا حرکت کند، بی‌تردید تحت سلطه و امامت ابلیس قرار می‌گیرد و در قیامت نابینا و سرگردان خواهد بود؛ اما با یافتن و بها دادن به «امام به سوی فضل»، خداوند همان‌گونه که یاران نوح علیه السلام را در کشتی به سلامت از میان امواجی به ارتفاع کوه عبور داد، او را در خلال صحنه‌های آرام یا پرتلاطم زندگی حمل خواهد کرد. شرایط پرخطر مذکور در دوران معاصر، به گونه امامت برخی کشورهای غربی بر رفتارها، فرهنگ و سلاقی مردم جهان، آشکارا جلوه کرده است.

سه. مقصد حرکت

مثال حرکت کشتی در دریا در آیات ۶۶ تا ۶۹ و موضوع حمل در خشکی و دریا در آیه ۷۰، نشان‌دهنده اهمیت موضوع «حرکت» در بحث امامت است. این حرکت چنان که ذکر شد، حرکتی اجتماعی است؛ لذا جامعه نباید ساکن باشد و برای این حرکت به امام نیاز دارد. بر اساس این سیاق، اگر جامعه حرکت نداشته باشد، تبدیل به جامعه‌ای شیطنانی می‌شود. محصول این حرکت، رشد افراد درون جامعه است و سمت و سوی آن نیز با توجه به فضای طرح مسئله تا حدی مشخص می‌شود. خداوند ابتدا فضای امامت امامان باطل را مطرح می‌کند و اقتضای این شرایط، حرکت به سمت منطقه امن است. از طرفی، منطقه امنی که در آن انسان‌ها از امامت ابلیس رهایی داشته باشند، پیش از سرزمین ظهور محقق نمی‌شود. امام صادق علیه السلام در توصیف امام زمان علیه السلام و همچنین ویژگی سرزمین ظهور می‌فرماید: «هُوَ الْمَفْرَجُ لِلْكَرْبِ عَنْ شِيعَتِهِ بَعْدَ ضَنْكِ شَدِيدٍ وَ بَلَاءٍ طَوِيلٍ وَ جَزَعٍ وَ خَوْفٍ؛ اوست که گرفتاری شیعیان را بعد از سختی و بلای طولانی و ناله و ترس فرج بخشد»^۱.

به این ترتیب، آرمان اصلی جامعه تحت امامت امام از جانب خدا در دوران غیبت، حرکت به سوی ظهور است. اگرچه چنین حرکتی به تأمین نیازهای جامعه در شرایط گذار نیاز دارد، اما با ساکن شدن و استقرار جامعه در شرایط ناامن دوران غیبت و تلاش برای تبدیل این شرایط به وضعیتی مطلوب بدون توجه به ابعاد حرکت و مقصد، تفاوتی مبنایی دارد. لذا امام جامعه‌ای که بر اساس الگوی این سیاق شکل

۱. ابن بابویه، *الأمالی*، ج ۲، ص ۳۳۴.

گرفته است، محدود به سطح اداره جامعه نیست؛ بلکه به دنبال به جریان انداختن و حرکت دادن آن است؛ به عبارتی تصویری، چنین جامعه‌ای به یک کشتی در حال حرکت می‌ماند؛ نه یک باغ یا بهشت ساکن.

۶. چگونگی تحقق حکمرانی الهی در دوران غیبت

مسئله مهم دیگر در این سیاق، در فضای اعتقادی تشیع، آن است که آیا درجه‌ای از امامت که در این سیاق مورد نظر خداوند است، به صرف تقید شیعیان به امامت امام غایب (ع) محقق می‌شود، یا ضرورتی وجود دارد که جامعه شیعه، تحت امامت فردی الهی، حکومتی مستقل تشکیل دهد؟

چنان‌که تفصیل آن گذشت، حرکت یا حملی که در این آیات مطرح شده است، حرکتی گروهی و اجتماعی است. از یک سو، توالی آیه ۷۰ با آیات ۷۱ و ۷۲ و از سویی، مثال حمل درون کشتی بر این معنا دلالت دارند. در آیات ۷۱ و ۷۲ از میان صحنه‌های مختلف آخرت، صحنه‌ای از قیامت تبیین می‌شود که افراد در آن حول محور امام‌شان گرد می‌آیند و حرکت داده می‌شوند. «حرکت» در قیامت حول محور امام، از آیه ۷۲ و تعبیر «أَضَلُّ سَبِيلًا» آشکار می‌شود؛ چرا که فقط در صورتی تعبیر گم کردن مسیر جایگاه دارد که آن صحنه، صحنه حرکت به سمت مقصدی معین باشد. لذا وقتی در آیه ۷۰، سخن از حمل انسان‌ها در خشکی و دریاست، به قرینه آیات ۷۱ و ۷۲، این حمل نیز باید حملی گروهی و اجتماعی حول محور امام باشد. مثال حمل درون کشتی در آیه ۶۵ نیز بر حرکت گروهی دلالت دارد؛ خصوصاً وقتی این مثال، در فضای کرامت بخشیدن به بنی‌آدم در میان بسیاری از خلائق لحاظ گردد. حیوانات اگر چه در دریا و خشکی حرکت می‌کنند، حرکتشان به صورت گروهی که سوار بر مرکبی مانند کشتی باشند، نیست. لذا چه بسا نتوان از حرکت آنها با عبارت «حمل شدن» یاد کرد.

اما شیعیان در دوران غیبت، به صرف تقید به امامت امام غایب (ع)، به یک تشکل یا اجتماع که بتوان آن را مصداق عنوان «حمل گروهی» دانست، تبدیل نمی‌شوند. کما اینکه در دوازده قرن گذشته، شیعیان در نقاط مختلف جهان پراکنده بوده‌اند و حتی با پای‌بندی به سنت بر جای مانده از اهل بیت (ع)، به صورت اجتماعی واحد در نمی‌آمدند. لذا برای تحقق برخی درجات از امامت که در آیات ۶۵ تا ۷۲ سوره اسراء از آن صحبت شده است، امامت امامی «زیرمجموعه امامت امام غایب (ع)»، ضرورت دارد.

این ضرورت در مواجهه جامعه با صحنه‌های متلاطم دنیا، که در این سیاق از آنها در قالب مفهوم «دریا» و خطرات درون آن یاد شده است، بیشتر تجلی دارد. خداوند برای حمل گروهی انسان‌ها در خلال این صحنه‌ها، ابتدا آنها را حول محور امامی از جانب خود، به یک تشکل یا اجتماع واحد تبدیل می‌کند، و سپس آن جامعه را حرکت می‌دهد. در غیر این صورت، عموم شیعیان در مواجهه با فتنه‌ها و صحنه‌های متلاطم دنیا، صرفاً با تقید به امامت اهل بیت (ع) از طریق پای‌بندی به مأثورات، توان رهیدن از دام

ابلیس که در آیات پیشین توضیح داده شده را ندارند. از این رو می‌توان گفت تصویری که قرآن از رابطه میان حکمران الهی با جامعه در دوران غیبت ارائه می‌کند، مانند ارتباط ناخدا یا قافله سالار با کشتی در حال حرکت در دریا است. در این شرایط، شیعیان به مثابه سرنشینان کشتی باید تعهد و همراهی لازم را داشته باشند تا مشمول آیه ۷۲ سوره اسراء نشوند.

نکته تأمل‌برانگیز دیگر در این سیاق این است که قرآن افرادی که در دنیا، امام از جانب خدا نداشته‌اند را «أعمی» می‌خواند. این بیان، دلالتی آشکار دارد بر این مطلب که انتخاب این امام، به جعل خداوند وابسته است؛ نه رأی مردم. توجّه به آیه «وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا»^۱ که کلام «عِبَادُ الرَّحْمَنِ»^۲ در مقام دعاست، در این مورد راه‌گشاست. این آیه علاوه بر اینکه نشان می‌دهد امامت نیاز به جعل الهی دارد، دلالت بر این نیز دارد که متّقین، به صرف تقوا نمی‌توانند در جایگاه امامت قرار بگیرند؛ بلکه خود محتاج امام هستند. به این ترتیب آنچه اهمیت می‌یابد، معیارهای تشخیص این امام است، که البته تفصیل آن می‌تواند خود موضوع پژوهشی مستقل قرار بگیرد. با این حال، می‌توان به دلالت این سیاق، مواردی را در این راستا برشمرد. شاید بارزترین معیار، آشنا بودن به مسیر و مقصد است؛ چرا که خداوند در این سیاق بارها بر ضرورت عدم سکون جامعه و حرکت آن به سوی منطقه امن، تحت امامت امامی الهی تأکید می‌کند.

نتیجه

از مطالعه آیات ۶۵ تا ۷۲ سوره اسراء، به‌عنوان یک پیکره منسجم و واحد، می‌توان دریافت:

۱. بحث امامت در این سیاق، در راستای موضوع «وکالت خداوند» مطرح شده است؛ لذا امام را باید در این آیات استمرار وکالت خدا دانست.
۲. تنها با یافتن و بها دادن به «امام به سوی فضل» است که انسان‌ها از هجمه ابلیس مصون خواهند بود. پیوستن جامعه به امام از جانب خدا، سبب می‌شود که خداوند چنین جامعه‌ای را از میان صحنه‌های گوناگون دنیا به سلامت، حمل کند و عبور دهد. این رفتار خدا با جامعه در این آیات به «حمل انسان‌ها بر کشتی» و صحنه‌های آرام و متلاطم زندگی به ترتیب به «خشکی و دریا» مانند شده است.
۳. امامت این امام برای ایجاد شرایط باثبات و ایمن برای ساکن شدن در دنیا نیست؛ بلکه به قصد حرکت دادن جامعه به سوی شرایطی در آینده است که جامعه از خطر ابلیس در امان باشد. «تکریم بنی آدم» در این راستا است که جامعه انسانی «حمل» شود، نه اینکه ایستا باشد.

۱. فرقان / ۷۴.

۲. فرقان / ۶۳.

۴. در دوران غیبت امام زمان علیه السلام، ضروری است که امامی زیرمجموعه آن حضرت، امامت جامعه شیعه را به عهده بگیرد.

۵. در قیامت، هر جامعه با امام خود محشور می‌شود. افرادی که در دنیا امام خدایی را شناسایی نکرده و تحت امامت او در نیامده باشند، در قیامت نابینا خواهند بود و تنها افرادی نامه عملشان به دست راست‌شان داده می‌شود که در دنیا در جامعه‌ای زندگی کرده باشند که امامی در این راستا داشته است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

الف) کتاب‌ها

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶ش). *الامالی*. تهران: کتابچی.
- آلوسی، سید محمود (۱۴۱۵ ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن فارس، احمد (۱۳۹۹ ق). *معجم مقاییس اللغة*. بیروت: دار الفکر.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق). *التفسیر الکبیر*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). *المفردات فی غریب القرآن*. دمشق: دار القلم.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۵۳ش). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ ق). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۳ ق). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۱ ق). *کتاب التفسیر*. تهران: مکتبة العلمیة الاسلامیة.
- فیض کاشانی، محمدمحسن (۱۳۷۳ش). *تفسیر الصافی*. تهران: مکتبة الصدر.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۸ ق). *المصباح المنیر*. بیروت: المکتبة العصریة.
- قاضی شریعت پناهی، سید ابوالفضل (۱۴۰۲ش). *بایسته‌های حقوق اساسی*. تهران: میزان.
- کوفی، فرات بن ابراهیم (۱۴۱۰ ق). *تفسیر فرات الکوفی*. تهران: وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸ش). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۴ش). *تفسیر نمونه*. تهران: اسلامیه.

ب) مقاله‌ها

- احمدی آشتیانی، فرهاد؛ خوش‌منش، ابوالفضل (۱۳۹۷ش). کاربست رویکرد تعلیق پدیدارشناختی در فهم قرآن؛ نگره‌ای نو به مفهوم «امامت» بر اساس آیه ۷۹ سوره حجر. *آینه معرفت*. (۱۴). ۴. ۱۵۹ - ۱۳۹.
- احمدی آشتیانی، فرهاد (۱۴۰۰ش). تبیینی از پایه‌های نظری تفسیر ساختارگرایانه قرآن. *تحقیقات علوم قرآن و حدیث*. ۱۸ (۴). ۳۱ - ۱. DOI: 10.22051/tqh.2021.34505.3081
- اراکی، محسن (۱۳۸۸ش). اثبات ولایت فقیه در پرتو عقل و قرآن. *حکومت اسلامی*. ۳ (پیاپی ۵۳). ۲۰ - ۵.
- آقاجانی، علی (۱۴۰۱ش). نظریه سیاسی قرآن پیرامون مشروعیت حکومت در عصر غیبت (با تأکید بر تفاسیر معاصر شیعه). *مجموعه مقالات همایش بین‌المللی بازخوانی آثار علمی و فرهنگی انقلاب اسلامی ایران*. قم: المصطفی (ع). ۳۳۸۶ - ۳۳۶۹.
- امامی، محمد؛ شاکری، حمید (۱۳۹۴ش). حکمرانی خوب و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. *پژوهشنامه حقوق تطبیقی*. (۲). ۱. ۵۷ - ۲۵. DOI: 10.22080/lps.2015.1704
- باباپور گل‌افشانی، محمد مهدی؛ جعفرزاده، علی (۱۳۹۳ش). نقد و بررسی ادله عدم مشروعیت حکومت دینی در عصر غیبت. *سیاست پژوهی ایرانی*. ۲. ۵۶ - ۳۵.
- رضایی، غزاله؛ ایمانی مقدم، مهدی (۱۴۰۰ش). اقتضائات همنشینی «حکمت» و «کتاب» در قرآن در مسئله اثبات ولایت فقیه. *پژوهش‌های اعتقادی کلامی*. ۱۱ (۴۳). ۱۲۰ - ۱۰۱. DOR: 20.1001.1.98991735.1400.11.43.4.1
- رضایی، غزاله؛ غلامعلی، احمد؛ مرادی، محمد (۱۳۹۹ش). همنشینی حکمت و کتاب در قرآن و زایش مفهومی نو. *پژوهشنامه قرآن و حدیث*. ۱۳ (۲۶). ۱۶۵ - ۱۴۱. DOR: 20.1001.1.20080417.1399.13.26.6.1
- زمانی محجوب، حبیب (۱۳۹۹ش). نقش حاکمیت دینی در تمدن‌سازی بر اساس اندیشه امام خمینی (ره). *پژوهش‌های سیاست اسلامی*. (۱۸). ۱۷۰، ۸ - ۱۴۲. DOR: 20.1001.1.23455705.1399.8.18.6.0
- شایق، محمد رضا (۱۳۹۴ش). اثبات ولایت مطلقه فقیه از طریق برهان خلف و مستقیم. *علوم سیاسی (باقرالعلوم)*. ۷۰. ۹۵ - ۱۱۴.
- صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۳۷۶ش). ضرورت حکومت یا ولایت فقها در عصر غیبت. *حکومت اسلامی*. ۱ (۴). ۱۸ - ۸.

- صمدی میار کلائی، حمزه؛ صمدی میار کلائی، حسین (۱۴۰۱ش). حکمرانی حکیمانه. *حکمرانی متعالی*. (۱۲) ۳. ۷۶-۳۳.
- طاهری آکردی، محمد حسین؛ نوری کوهبنانی، مجتبی (۱۴۰۰ش). بررسی تطبیقی تشکیل حکومت دینی قبل از ظهور آخرین منجی از منظر امامیه و یهودیت ارتدکس. *معرفت*. ۷۰ (۳) ۴۴-۳۳.
- قربانی، مهدی؛ شبان نیا رکن آبادی، قاسم (۱۳۹۰ش). گونه‌شناسی ادله نقلی ولایت فقیه. *معرفت سیاسی*. ۶ (۲) ۷۲-۵۷.
- لطیفی، محمود (۱۳۸۸ش). مبانی ولایت و اختیارات ولی فقیه در عصر غیبت. *حکومت اسلامی*. ۱۳ (۲) ۸۸-۵۱.
- لک‌زایی، شریف (۱۳۸۳ش). مبانی کلامی و فقهی نظام سیاسی شیعه در عصر غیبت. *شیعه‌شناسی*. ۲ (۷) ۳۸-۲۷.
- مدنی کاشانی، رضا (۱۳۸۶ش). رساله‌ای در اثبات ولایت فقیه. *حکومت اسلامی*. ۱۱ (۳) ۲۰۵-۱۸۸.
- مظاهری، حسین (۱۳۸۹ش). ولایت فقیه از منظر عقل و قرآن. *حکومت اسلامی*. ۵۵-۳۶-۵.
- معارف، مجید؛ پروین، جلیل (۱۳۹۱ش). مفهوم امامت در قرآن با تأکید بر بررسی تطبیقی مراتب امامت و نسبت آن با نبوت در اهم تفاسیر اشاعره و شیعه امامیه. *پژوهشنامه قرآن و حدیث*. ۱۰ (۱) ۵۸-۲۹.
- نوروزی فرانی، محمد جواد (۱۴۰۳ش). حاکمیت دینی در اندیشه و آثار تفسیری عالمان حوزه علمیه قم در سده اخیر. *قرآن‌شناخت*. (۱۷) ۱-۱۳۲-۱۱۱.
- DOI: 10.22034/qoranshenakht.2024.5000372
- الهی‌نژاد، حسین (۱۴۰۲ش). رابطه حکمرانی متعالی مهدوی و حکمرانی مطلوب ولی فقیه. *جامعه مهدوی*. ۲ (۲) ۳۷-۷. DOI: 10.22081/jm.2024.68239.1086
- یوسف‌زاده، حسینعلی (۱۳۹۲ش). حکومت اسلامی در عصر غیبت از نگاه علمای صفوی. *حکومت اسلامی*. ۱۷ (۲) ۱۲۰-۹۳.
- یوسفی مقدم، محمد صادق (۱۴۰۲ش). ضرورت تشکیل حکومت اسلامی در عصر غیبت بر اساس آیات قرآن با تأکید بر دیدگاه‌های مقام معظم رهبری. *حکومت اسلامی*. ۲۶ (۴) ۱۴۶-۱۲۷.